

ALTAY FİLOLOJİSİ VE TÜRKOLOJİ ETÜTLERİNE KILAVUZ*

Yazan : Dr. J. BENZING
Çeviren : SABİT S. PAYLI

— Yazan'ın Önsöz'ü —

Bu Kılavuz için bibliyografya bilgilerini toplarken, herkesce oldukça güç bulunabilen malzemenin aranmasını kolaylaştırmak için, hemen her zaman kılavuz haline gelmiş eserlerden mümkün olduğu kadar çoğunu bildirmek düşüncesiyle hareket ettim. Böylece daha yeni ve kolayca erişilebilir yayınlardan bibliyografya bilgilerini verenleri burada daha kısa tuttum. Bununla da eserimizin bütünlüğü bozulmamıştır.

Başka eserlerden alınan bilgiler (cilt sayısı, sayfa sayısı...) mümkün olduğu kadar tarafımdan incelenmiştir.

Bütün bibliyografya bilgilerinin gözden geçirilmesi, Altay filolojisi ve Türkoloji sahalarındaki bütün eserlerin yarısından çoğunun Rusça yazılmış olduğunu ve bu yüzden pek çok defalar Batı memleketlerince tamamiyle bilinmediğini bize göstermiştir. Böylece bugün Rusça bilmeksizin bu sahalarda ilmî bir çalışmanın imkânsızlığı kendiliğinden görülür.

Bu eserim için çok değerli irşatlarına, herkesten önce Bay PROF. N. POPPE (Seattle) ye, daha sonra Bay PROF. E. HAENISCH (München) e ve Bay DR. PRITSAK (Göttingen) e ve Bay S. ŞİŞMAN (Paris) e teşekkürler ederim.

Paris, Ocak 1953

- * a) Maksudumuz Türkoloji'ye ait eserleri almak olduğu için, Altayistik'in yalnız Türkoloji'yi ilgilendiren bölümü tercüme edilmiştir.
- b) Bu eser, 1953 te çıktığına göre, bu tarihten sonraki yayınlar tabiatıyla burada yoktur.
- c) Rusça eserlerin adları, tercümede Türkiye'de kullanılan çevriyazı sistemine göre gösterilmiştir.

- Çeviren'in notu -

ALTAY FİLOLOJİSİ

(Altay Filolojisi, Altay kavimlerinin kültür tarihleri, edebiyatları ve dilleri ile, fakat burada kullanılan, daha dar bir anlama göre ise, yalnız bunların dil tarihleri ve dilleri ile uğraşan ilmî ihtisas sahasıdır.

Bu kavimler arasında genel olarak Türk kavimleri, Mogollar ve Tunguzlar sayılmaktadır. Bazı araştırmacılar, Korea'lıları ve Japonları da Altaylılar arasında saymışlardır. Bunlar, adlarını yayılış sahalarının hemen hemen merkezinde bulunan Altay dağlarından almaktadır. Bu terimi kullanan kimselerin pek çoğunca hem Altay dağları hem de onların en yakın çevreleri, kendilerine bu dağların adı verilen kavimlerin en eski ve ilk vatanı olarak gösterilmektedir.

Bildiğime göre Altaylılar deyimini en geniş tutan HEINRICH WINKLER, buraya katılacak kavimleri şu suretle toplar : “Bütün Fin ve Türk kavimleri, birçok yabancı belirtiler gösterdikleri halde, ırk ve dil bakımından Ural-Altay veya Altay kavimleri topluluğuna mensupturlar. Bunlardan başka, daha dar dir anlamda, Mogollar, yâni Orta-Asya'nın Mogol dili konuşan ahalisi dahi böyle sayılır. Sonra Kuzeydoğu-Asya'daki Tunguzlar, ve Asya'nın hemen bütün Kuzey kısımlarını kaplamış bulunan Samoyetler, hattâ birçok bakımlardan biraz dışarıda ve yanda bulunan Japonlar dahi böyledir (*Die alltaische Völker-und- Sprachenwelt*=Altay kavimleri ve bunların dil dünyası- Leipzig 1921, Önsöz s: 1. de “Ural-Altay kavimleri yahut kısaca Altay kavimleri...” denilmektedir).

Bu dil ailesinin bu çeşitten geniş bir şekilde sınırlanması, ancak aynı çeşitten dil yapısı, birbirine benzeyen fonetik kanunlar ve benzerleri gibi genel esasların en basit ve sadelerine dayanılarak mümkün olur. Ne sayılır, ne de hısımlık deyimleri, ne de Mogollarda ve Türklerde göçebe ekonomisinin terimleri gibi şeylerin bir araya getirilebilmesi yâni birbirlerinden istiare (=entlehnung)lerin meydana oluşu veya şimdilik imkânsız görünmemesi, tabiiyle WINKLER, GRUNZEL ve öteki altayistlerce da şüphesiz bilinmektedir. İstiarelerin ve şimdilik ilkel hısımlık kelimelerin tesbiti veya tefriki işi ile ancak pekaz uğraşmakta ve uzun

müddet küçük ilmî incelemelerden en geniş ölçüde vaz geçilmektedir. Meselâ WINKLER, eserinde bir sürü sorulara hiç bir şekilde girmeden, kısa ve müciz şöylece bildirir (Yukarıda adı geçen eserde sayfa 32) : “Genel olarak bir Altay veya bir Ural-Altay dil ailesi kabul edebilip edememek sorusuna değil; bu soruya dahi bu tamamiyle küçük etüd, dil gerçeklerine dayanarak kesin bir şekilde müsbet anlamda cevap verecektir. Ancak dil ailesi deyimini dar bir anlamda kavramamalıdır. Buna Hind-Avrupa (Hind-Cermen) deyimini bir ölçü verir”.

Japoncanın Altay dilleri arasında sayılması hakkında burada hemen birkaç söz söylemek için, Altay dilleri topluluğunun en ateşli dâvacısı olan JOHN G. RAMSTEDT’in 1924 de yazdığı eserinde (*A Comparison of the Altaic Languages with Japanese* = Altay dillerinin Japonca ile karşılaştırılması) bu soru üzerinde o zamana kadar çıkmış bütün malzemeyi gözden geçirdikten sonra şu neticeye eriştiğini zikredeceğim : “Bütün bu soru hakkında nihaî bir neticeye varmaksızın, bu açıklamanın sonuna geliyorum. Altay dilleri ile Japonca arasında hakikî bir karşılaştırma imkânı olmaksızın, bilinmesi gerekli olan bilgilerimiz ise çok basittir.”

Altay kavimlerinin ve dillerinin bir araya toplanması için öteki dil ailelerinin bir araya toplanmasında muteber ölçülerle hüküm verilemeyeceği genel bir surette sabittir. Gerek Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dilleri gerek sami diller, tipleri ve ortak kelime hazineleri ile öteki dil ailelerinden ve birbirlerinden açıkça ayrılırlar ise de, Altay dillerinde durum tamamiyle başkadır.

Büyük türkolog W. BANG-KAUP ölümünden iki hafta önce (8.10. 1934) şöyle yazmıştı : “U yerine hiç bir zaman X teklif etmiyeceğiz. Türkçe ile Mogolca arasındaki hısımlık sadece bir aksiyom (=mütearife) dir: Henüz ispat edilmemiştir; daha doğrusu, benim kanaatime göre, henüz ispat edilmemiştir. Bazı kelimeler identik (=aynı) gibi görünüyor. Aceba bunlar ilkel hısımlık mı, yoksa istiare mi, ya da substrat mıdır?

Bu sözlerin, ilk zamanlarında İngilizce uzmanı olan bir adamın, oryantalistik sahasındaki eserlerinin başlığında, “*Uralaltaische Forschungen* =Ural-Altay Araştırmaları” (1890), “*Etudes ouralaltaïque* =Ural-Altay Etütleri” (1891), “*Mandschurica*” (1890), “*Zur Vergleichenden Gramatik der Altaischen Sprachen* =Altay Dillerinin karşılaştırmalı Grameri üzerine” (1895), “*Zum auslautenden N in Altaischen* =Altaycada hece sonundaki N üzerine” (1895),..... gibi eserlerinde bulunduğunu düşünürsek, iktibas ettiğimiz sözler özel bir değer kazanacak ve bizi

birçok dil bilginlerinin “bir Altay dili ailesi” hakkındaki delilsiz acele neticeleri ve hükümleri karşısında çok dikkatli davranmaya götürecektir.

Tunguz’ları sosyoloji bakımından araştıran S. M. SHIROKOCOROFF dil bilgisi hakkında bir etüdünü (*Notes on the Bilabialization and Aspiration of the Vowels in the Tungus Languages* = Tunguz dillerindeki sesli-lerin bilabialisasyonu ve aspirationu hakkında notlar; Lemberg 1930) şu sözlerle bitirir : “Biz bu etüdü J. G. RAMSTEDT, P. PELLIOU, ve P. SCHMIDT’in yukarıda iktibas edilen mesailerinin vasıtah ve vasıtasız esas amacı olan Altay dilleri denilen dillerin ortak aslı hakkında bir not ile bitireceğiz : Yukarıdaki gerçeklerden ve neticelerden, f-p-h-o değişmesi prensibinin, Türk-Mogol-Tunguz dillerinin ortak aslı sorusu ile hiç bir ilgisi bulunmadığı meydandadır. Bu soruda, ortak köklere deliller bulmak işi daha ortadadır. Bazı hallerde kabul edildiği gibi ortak asıllı kelimeler arasında kesin olarak hiç bir bağ bulunmadığını göstermiştim. Yine böylece bazılarının da istiare edilmiş bulunduğunu ara yerde göstermiştim. Bu müelliflerce bulunan ortak sözlerin listesi tarafsız bir analizden sonra kısaltılmalı idi. Bu kelimelerden daha bir çoklarının da, Tunguzların aslı hakkındaki etnoğrafik kompleks ile hiçbir ilgisi yoktur. Böylece a priori (= kabli) olarak bunların çok eski zamanlarda istiare olunduğunu kabul edebiliriz. Tunguzlar ve Mogollar arasındaki herhangi genetik bir hısımlılığın vücudu iddia olunursa, bunun guruplarda maden kültürünün yayılmasından önceki zamanda, yâni taşdevri zamanında, meydana gelmiş olacağını, bir başka etüdümdede ileri sürmüştüm.”

BANC ve SHIROKOCOROFF’un bu her iki hükmünü, “Altay” dillerinden bahsedildiği zaman, daima gözönünde tutacağız. “Genel dil tipi”nden başlayarak işe girişen birçok araştırmacılar daima tekrar bir “Altay” veya bir “Ural-Altay” dil ailesi ortaya koymak istemişler, fakat “genel Altay dili”nin nasıl olacağını tesbit etmeği hepsi de ihmal etmişlerdir.

Meselâ : sıfat tamlaması (= adjektivisehes Attribut)nin değişmezliği de bunlardan biri olmalıdır : ISAAC JAKOB SEHMIDT’in eski gramerinden iktibas edilebilmiş olan

tede jasud “bu kemikler”

tedegeer köbegyyd “bu oğullar”

X Y Z nereten gurban köbegyyyn “X Y Z denilen üç oğul” gibi mogolca deyişler ne demektir? XIV üncü yüzyılın eski mogolcası (Mogolların gizli gizli tarihindeki bu gibi pek az Altayca olan Mogolca şeyleri

tamamiyle meskût geçelim) Meselâ 1909 da RAMSTEDT'in işlediği *Mon-golische Briefe aus İdiqut-Schähri bei Turfan* (= Turfan yakınındaki İdi-kut şehrinden Mogolca mektuplar) de görülen dörben ulagaad, naiman veya 8 post atları” gibi deyişler, hiç te Altayca olmıyan sayılardan sonraki çoğulları gösterirler ki bunları modern Boryatcanın ağız-larında tekrar buluruz. Tunguzcada görülen ve “Altayca dil tipi” baki-mundan asla duyulmamış bulunan olaylara aşağıda kısaca işaret edil-miştir. Hattâ daha yakından belirtenlerin daima daha yakından belirti-lecek olanlardan önce bulunmaları gerekeceği hakkında bu dil ailesinde bulduğumuz genel sentaks nizamının esas kanununu dahi dikkatle göz-den geçirirsek, bu dikkate değer olaylar için birçok örnekler buluruz. Meselâ-Türkçe: *kele tur(ur) > Özbekçe: keladi, Kazakça: keledi, Kırgızca: kelet “o gelir”..

Mogolca : irezy baimui (ireze baina) “o gelir”, veya “ge-lecek surette o durur”. Her iki takımında da geçen tur- veya bai-fiili, gerçekten belirtilecek olan mıdır? Bu qoj-hur- (bu kelimeler, etimoloji bakımından eski Türkçedeki qoδ-’ in aynıdır) kelimesi de, Ka-zakçadaki çazıp qoj- ve Çuvaşçadaki zyrsa hur- “yazılmış surette oraya koymak” > “oraya yazmak” aynı şeyi mi ifade ederler? O zaman bu soru burada dil felsefesine geçer : “oraya yazmak” halinde, “yazmak” deyimini, “mettre” esas deyimine daha yakından belirtme olarak kul-lanmak gibi tuhaf bir mantık bir millete atfolunabilir mi? -yahut “Al-tay” dillerinin esas sentaks kanunu belki de bütün bu dillerin her birinde dikkatli birer kontrola ihtiyaç göstermez mi? Tabiatıyla burada daha eski ve daha yeni dil devreleri arasındaki farklar, hele karşılıklı tesirlerin imkânları dahi ayrı ayrı gözden geçirilmeli değil mi?

(Altay dilleri hakkındaki bu yol gösterici sözlerin neticesi olarak şunları tesbit etmeliyiz : Altay dilleri olarak bir araya toplanan bu üç gurupta -Türkçede, Mogolcada, Tunguzcada- teker teker her dil dikkatle araştırılmadıkça ve Tunguz, Mogol ve Türk dillerinin özellikleri ve ortaklıkları ayrı ayrı tanınmadıkça ve tesbit edilmedikçe; bir Altay dil ailesi bulunup bulunmadığı sorusu ne müsbet ne menfi bir şekilde cevaplandırılabilir. Buna BANG şöyle demiştir : “Çok acele hükümler ve netice-ler çıkarmadan önce, biz her dili teker teker ayrı ayrı başka yollardan kazıp araştırmalıyız. Semasyolojik ve sentaks etütleri muhakkak su-rette lâzımdır : Önce tek tek her dil, sonra karşılaştırmalı olarak bütün diller araştırılmalıdır”.

ALTAYİSTİK'İN DAHA ESKİ ARAŞTIRMA DEVRESİ

Fin - Ugor dillerinin birbirine hısımlıklarının, Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dillerinin birbirine hısımlıklarından çok daha önce tesbit edilmiş bulunduğunu biliyoruz. Ural-Altay dil ailesini toplu bir şekilde kavrayan ilk eser, J. V. STRAHLENBERG'in "*Das Nord -und- Östliche Theil von Europa und Asia=Avrupa ve Asya'nın kuzey ve doğu kısmı (Stokholm 1730)*" adlı eserinde "*Gentium borealium-orientalium harmonia linguarum*" başlığını taşıyan ilâve levha idi. Daha o zamanlar Strahlenberg Ural dilleri (Fin-Ugor ve Samoyet dilleri) ile Altay dillerinin hısımlığını iddia etmişti. Fakat bu alandaki özel araştırma çalışmaları, ancak Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dil bilgisi BOPP tarafından kurulduktan sonra, başlamıştır. Bu kuruluş, Altay filolojisini de kıldırdı. XIX uncu yüzyıl boyunca Altay dilleri üzerine bir sıra tek tek ve karşılaştırmalı etütler yayınlandı. Fakat bunlardan hele karşılaştırmalı etütlerde pek büyük noksanlar vardı; bunlar, yalnız bu dillerin araştırmaları tarihi için ilginizi çekerler. Bu eserlerin hemen her birinde bugün bile kabul edilebilen şeylerle yanlış ve eskimiş bilgilerden sayıca daha büyük bir kısım birbirlerine pek fazla karıştırılmıştır. Öyle ki Altayist olmayan birisine -meselâ bir mukayeseli dil bilgisi âlimine- bile iyi bir vicdan sahibi sıfatıyla bu etütlerle ve onların neticeleri ile uğraşması tavsiye edebilirdi.

Altay dillerinin mukayeseli (karşılaştırmalı) olarak işlenmesinin asıl başlangıcını, W. SCHOTT (doğumu 3/9/1809 Mainz de, 1838 den beri Berlin'de profesör, ölümü 1889) *Versuch über die tatarische sprachen =Tatar dilleri üzerine deneme (Berlin-1836)*" si ile açtı. Bundan sonraki karşılaştırmalı etütlerinde, Fin-Ugor dillerini dahi etütleri arasına almıştı : *Über das Altaische oder Finnisch- Tatarische Sprachgeschlecht=Altay veya Fin-Tatar dil aileleri hakkında (Berlin 1849)*. Bütünlük bakımından Altay dilleri (Tibet ve Çin dillerini de içine alarak) ve onların Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dilleri ile hısımlığı üzerine tuhaf bir eseri de burada göstermeliyiz : J. RITTER v. XVLANDER, *Das Sprachgeschlecht der Titanen - Darstellung der ursprünglichen Verwandtschaft der tatarischen Sprachen unter sich - Titanlar Dil ailesi -Tatar dillerinin*

aralarındaki en eski hısımlığın tasviri- Frankfurt a. M./1837.8°, VIII+485 s.

1850 de Helsingfors'da CASTERN'ın "*De affixis personalibus linguarum altaicarum*" adlı doktora tezi yayımlandı. Pek çok erken ölümü (7. 5. 1852 de Helsingfoss'da 38 yaşında) Altay dilleri üzerinde münferit etütlerin en mükemmellerini borçlu bulunduğumuz bu adamı daha sonraki mesaisinden ayırdı. Zaman sırasıyla şu eserler ortaya çıkmıştı :

- W. SCHOTT, *Das Zahlwort in tschudischen Sprachklasse wie auch im Türkischen, Tungusischen und Mongolischen* (=Çudi dil sınıfında hem de Türkçede, Tunguzcada ve Mogolcada sayılar) [AAWB 1853, s. 1-29].
- A. BOLLER, *Die Pronominalsuffixe des uralaltaischen Verbums* (=Ural-Altay fiilindeki zamirden türeme ekler) [SBWA 25 1858, s: 3-59].
- W.SCHOTT, *Altäische Studien* (=Altayca etütler) I-V [AAWB 1859, s: 587-621; 1861, s. 153-176; 1866; 1869, s. 267-307; 1871-72, s: 1-46].
- A. E. AHLQUIST, *Forschungen auf dem Gebiete der Uralaltaischen Sprachen* (=Ural-Altay dilleri alanında araştırmalar) 1861.
- L. ADAM, *De l'harmonie des voyelles dans les langues ouraloaltaïques* (=Ural-Altay dillerindeki sesli uyumuna dair) Paris 1874.
- Z. MUNKACSI, *Az Altaji nyelvek számképzése* (=Die Numerusbildung in den altaischen Sprachen=Altay dillerinde kemiyet teşkilleri) [Budenz-albümü (Budapest 1884), s. 234-314].
- H. WINKLER, *Uralaltaische Völker und Sprachen* "Ural-Altay dilleri ve kavimleri", Berlin 1884.
- H. WINKLER, *Das Uraltaische und seine gruppen* (=Ural-Altay dilleri ve onun gurupları), Berlin 1885.
- E. BÜGE, *Über die Stellung des Tungusischen zum Mongolisch-Türkischen* (Türk ve Mogol dilleri yanında Tunguz dilinin yeri üzerine) Doktora tezi-Halle 1887.
- W. SCHOTT, *Einiges zur vergleichenden Etymologie von Wörter des sogen. Altaischen Sprachgeschlechts im weitesten Sinne* (= En geniş anlamla Altay dil ailesi denilen dillerden kelimelerin karşılaştırmalı etimolojisi üzerine bir kaç söz) [SBAW 1887, s: 1029-1037]
- JOSEPH GRUNZEL, *Die Vokalharmonie der Altaischen Sprachen* (= Altay dillerinin sesli uyumu) [SBWA 1888].
- JOSEPH GRUNZEL, *Zur Phonetik der altaischen Sprachen* (=Altay dillerinin fonetiği üzerine) [Intern. Zeitschr. f. Vergleich. Sprachwissenschaft 5 (1890)].
- W. BANG, *Uralaltaische Forschungen* (=Ural-Altay Araştırmaları) [Einzelbeiträge zur allgem. vergleichenden Sprachwissenschaft = karşılaştırılmamı genel dil bilgisine münferit etütler, No. 10 (Leipzig 1890), X + 44 s.].
- FR. MÜLLER, *Das Personalpronomen der altaischen Sprachen* (= Altay dillerinde şahıs zamirleri) [SBWA 134 (1890), Abh. 1.]
- W. BANG, *Etudes ouraloaltaïques* (=Ural-Altay Etütleri), Muséon 4 (Louvain 1891), s. 1-15].

- W. BANG, *Beiträge zur Kunde der asiatischen Sprachen* (= Asya dilleri bilgisinden etütler) [T'oung Pao 2 (1891), s. 208-228].
- W. BANG, *Les langues ouralo-altaïques et l'importance de leur étude pour celle des langues indogermaniques* (= Ural-Altay dilleri ve onların araştırmalarının Hind-Avrupa dilleri bakımından önemleri) (Mémoires Belg. 1893 s: -1-19)
- W. BANG, *Zum auslautenden N im Altaïschen* (= Altay dillerinde hece sonlarında görülen N ye dair) [T'oung Pao 6 (1895). s. 216-221].
- H. WINKLER, *Japaner und Altaïer* (= Japonlar ve Altaylılar), [Tanıtma Bang-T'oung Pao 8 (1897), s: 111-114].
- W. BANG, *Zur vergleichenden Grammatik der altaïschen Sprachen: 1. Zum Genitiv-Affixe, 2. Zum Lokativ-Affixe* (= Altay dillerinin karşılaştırmalı grameri üzerine: 1-genitif (-in : hali) takısına, 2.- Lokatif (-de- hali) takısına dair [WZKM 9 (1955), s: 267-276].
- JOSEPH GRUNZEL, *Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaïschen Sprachen nebst einem vergleichenden Wörterbuch* (= Altay dillerinin karşılaştırmalı bir grameri taslağı -karşılaştırmalı bir sözlük birlikte) -Leipzig 1895 (Tanıtma: Bang- T'oung Pao (1895), s. 235-238].
- E. D. CALLIVOULIS, *De l'origine étymologique de quelques noms de nombres et du suffixe du pluriel dans les langues ouraloaltaïques* (= Ural- Altay dillerinde bazı sayı adlarının ve çoğul ekinin etimoloji menşei üzerine) Paris 1897, 8°, 7 sahife (litografya baskı).

GRUNZEL'in, Altay filolojisinin o zamana kadarki neticelerini bir araya toplıyan eseri ile bu araştırmaların ilk devresi esas itibariyle kapanmıştır. Bunun neticesi- o zamanki Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dil bilgisi ölçüleri ile ölçülünce bile (bugünkü durum ile bir karşılaştırma asla bahis konusu olamaz)- pek önemsizdir: GRUNZEL'in fonetikden bahseden ilk kısmı 26 sayfadır. Burada gerçi Türk dillerinin fonetiği, Mogol dillerinin fonetiği... gibi bilgiler vardır; fakat Altay dillerinin karşılaştırmalı fonetik ve ses bilgisi tarihi olarak adlandırılabiliecek hemen hiç bir şey bulunmamaktadır. Morfolojiden bahseden ikinci kısım (sayfa 36-65) ise her şeyi dikkatle ve şüphe ile gözden geçirenlerin daha ziyade bu dillerin birbirine hısmlıkları bulunmadığı neticesine inandıracaktır. Karşılaştırmalı sözlük kısmı hakkında ise (sayfa 67-90) karşılaştırmalarından bir kısmının istiare münasebetleri ile öteden beri bilinen şeyler olduğunu ve tanıklarından pek çoğunun da kesin olarak istiarelerden ibaret bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu arada V. THOMESSEN tarafından VIII inci yüzyıla ait eski Türk yazıtları çözülüp okunduktan (1893) ve Türkoloji için önceden tasavvur edilemiyen yeni bir hamle başladıktan sonra, Altay filolojisi için de yeni bir görüş ortaya çıktı. Fakat Türkoloji, Arabistik ve İslâm ilimleri'nin ancak zorâki surette birlikte işlenen bir takıntısı olduğuça

ve Mogolca ve Mançuca da Sinoloji'nin üvey çocukları olarak kaldıkça ve Tunguzca ise hemen tatamiyle öksüz bırakıldıkça, bu alandaki daha sonraki mesailer için engeller pek büyük olacaktır.

ALTAYİSTİK'İN DAHA YENİ ARAŞTIRMA DEVRESİ

GRUNZEL'in "Altay dillerinin karşılaştırmalı bir grameri taslağı" (*Entwurf einer vergleichenden Grammatik der Altaischen Sprachen*), bütün Altayistlere açıkça göstermiştir ki Altay dilleri üzerinde toplu eser yazmak için henüz çok erkendir, ve çok zahmetli olan küçük etütler şimdi yine ele alınmalı ve ileri götürülmelidir. Böylece tam mânasiyle ilmî metodlar kullanmak ve dilin filolojik işlenmesine daha büyük önem vermek gibi fikir ve ceryanlar ortaya çıktı. Şimdi "Altay dil ailesi"-ni genel dil bilgisi bakımından topluca gözden geçiren eserler verilmek istenince bunlarda biraz daha ihtiyat ile hareket edilmektedir. Meselâ J. NEMTH'in *Die Türkisch-Mogolische Hypothese* (=Türk-Mogol faraziyesi) [ZDMG 71 (1912), s: 549-576] adındaki etüdü bunu bildirdiği gibi A. MEILLET ve M. COHEN'in "*Les Langues du Monde* (=Dünya dilleri) Paris 1924" adlı eserinin, Altay dilleri kısmını yazan J. DENY bu toplu etüdünde başlıkları ayrı ayrı *Langues Turques*, *Langues Mongoles*, *Langues Tonguzes*" şeklinde vermekle daha açık göstermiştir.

Bundan önceki fasılda temas ettiğimiz gibi Alman Üniversitelerinde Altayistike yapılan övey evlât muamelesinden dolayı, bu devrenin başlangıcında bu araştırmalara Almanların iştirâki hemen tamamiyle görülmedi. Elli yıl kadar bu araştırma alanı Finlere ve Macarlara ve daha az miktarda da Lehlilere ve Fransızlara bırakılmış gibi idi. Bunlar, bütün bu meseleler kompleksini bütün önemiyle gözden geçirerek kısmî alanları teker teker bütün esashlığı ile işliyerek ilim bakımından tutulacak ve tutunacak neticeler elde ediyorlardı. Tunguzcaya ara sıra yapılan bakışları istisna edersek, bu devre bilginleri bu Altay dil gurupunu genel olarak işlemeyi tamamiyle bir yana bırakmış ve önce yalnız Türk dilleri ile Mogol dilleri arasındaki bağlantıları aydınlatmaya uğraşmışlardır.

Her iki dil gurupu ile -Türk ve Mogol dilleri ile- uğraşılınca, şüphe edilmeyecek kadar mükemmel bütün bir sıra ses kanunları ve teker teker gramer eklerinin ve yine teker teker kelime teşkili unsurlarının

birbirlerine uyarlıkları ispat edilmiş olduğu gibi birçok araştırmacılar dahi Altay dillerinin genetik hısımlıkları hakkındaki eski teoriyi nihai surette tasdik ve teyit edebilmek için bu gibi paralel unsurlarla iktifa etmişlerdir ve etmektedirler.

Türk ve Mogol dillerinde müşterek kelime teşkili unsurları ve gramer eklerinin Tunguz dillerinde ancak pek cüzî bir sayıda ispat edilebildiği gerçeğini tamamiyle bir yana bırakırsak, sağlam ses kanunları ile benzerlikleri ileri sürülen kelimelerin dahi ait oldukları ses değişimleri zamanından önce istiare yoluyla girmemiş olduklarına teminat verilemez. Bu soruyu sağlam bir karara bağlamak için, bu kavimlerin kültür tarihleri en geniş bir ölçüde gözden geçirilmeli ve böylece bu dil guruplarında birbirlerine benzerlikleri görülen kelimelerin bütün gurupların yahut ancak bunlardan birinin en eski (ilkel) etnoğrafik kompleksleri ile her hangi bir ilgisi bulunup bulunmadığı tesbit edilmelidir. (ŞİROKOGOROFF). Bu sonuncu hal ise her türlü şüpheden âri olarak istiareleri bize gösterecektir.

GRUNZEL'in karşılaştırılmalı gramer taslağını takip eden mesainin hepsini zaman sıralarına göre değil, gerekli kritik durumu kolayca alabilmek için, ancak objektif surette bir araya toplanmış guruplara göre gözden geçirmek istiyoruz.

Altay filolojisi alanında XX. inci yüzyılda teker teker ne gibi mesai meydana getirilmiştir? Ses tarihi alanında L. ADAMS (1874) ve J. GRUNZEL (1888)'in *Vokalharmonie* (sesli uyumu) (kelimenin ikinci ve sonraki hecelerindeki seslilerin birinci hecedekilere tâbi olmasını düzenliyen kanunları bu deyim ile toplarlar) hakkındaki mesailerini 1936 yılına kadar şu eser ile ileri götürülmüştür :

L. NOWAK, *L'harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaïques, surtout finno-ougriennes* (= Ural-Altay dillerinde, özellikle Fin-Ugor dillerinde, sesli uyumu ve sessizler alternansı) [Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6].

Ses tarihinden ve ses kanunlarından (karşılaştır : GRUNZEL'in 1890 daki mesaisi) daha çok Çuvaşça ile beraber (bak. aşağıya) özellikle aşağıdaki eserlerde bahsedilmektedir:

P. SEHMIDT, *Der lautwandel im Mandschu und Mongolischen* (= Mogol ve Mançu dillerinde ses değişmesi) [JPOS 4 (1898), s. 28-78].

ZOLTAN GOMBOCZ, *Zur lautgeschichte der Altaïschen Sprachen* (= Altay dillerinin ses tarihi üzerine) [KSz. 13 (1912) s. 1-37].

- J. G. RAMSTEDT, *Egy állétológos török-mongol hangtörvény* (=Ein angeblich türkisch-mongolisches Lautgesetz =Türk-Mogol dillerindeki bir ses kanunu) [Nyk 42 (1913), s: 69-74].
- J. G. RAMSTEDT, *Az η hang a mongolban és a törökben* (=Der η-Laut im Mongolischen und im Türkischen =Mogolcada ve Türkçede η-sesi) [Nyk. 42 (1913) s. 229-238]
- J. G. RAMSTEDT, *Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte* (=Mogolca-Türkçe ses tarihi üzerine) [KSz. 15 (1914/15), s: 134-150; 16 (1915/16), s. 66-84].
- J. G. RAMSTEDT, *Ein anlautender stimmloser Labial in der Mongolisch-Türkischen Ursprache* (=Mogol - Türk en eski-ilkel- dilinde hece başındaki stimmlos (ötümsüz) bir labial (dudak sessizi) [JSFOu. 32 (1916/20). s: 238 - 251].
- N. N. POPPE, *Konsonantizmu altayskih yazukov* (=Altay dillerinde sessizler durumu hakkında) [DAN 1924, s. 43-44].
- N. N. POPPE, *Sistema gluhih smičnih v altayskih yazukah* (=Altay dillerinde stimmlos (ötümsüz) sessizler sistemi) [DAN 1925, s. 11-13].
- P. PELLIOU, *Les mots á h initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles* (=XIII ve XIV üncü yüzyıllardaki Mogolcada bugün yumuşamış bulunan kelime başı h si hakkında) [JA 206 (1925), s. 193-263; Tamtma : Poppe, ZKV 3 (1928), s. 564-580].
- N. N. POPPE, *Altäische und Urtürkisch* (=Altayca ve en eski-ilkel-Türkçe) [UJ 6 (1926), s. 94-121].
- J. G. RAMSTEDT, *Die Palatalisation in den altaischen Sprachen* (=Altay dillerinde-Palatalisation) [AAF 27 (1932), s. 238-251].
- P. PELLIOU, *Les formes avec et sans q- (k) initial en turc et en mongol* (=Türkçede ve Mogolcada kelime başındaki k h ve k sız şekiller" [T'oung Pao 37 (1944), s. 73-101].
- Kelime teşkili hakkında şu eserler vardır :**
- J. G. RAMSTEDT, *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch— türkischen Sprachen* (=Türk-Mogol dillerinde fiil kökleri teşkili bilgisine dair) [JSFOu. 28 (1912) 3, s. 1-86].
- J. G. RAMSTEDT, *Das deverbale Nomen auf-i in den altaischen Sprachen* (=Altay dillerinde sonu -i li deverbale isimler) [Studia orientalia 11 : 6 (1945), 8 sahife].
- J. G. RAMSTEDT, *Das Deverbale Nomen auf- m in den Altaischen Sprachen*(=Altay dillerinde sonu -m li deverbale isimler) [MSFOu. 98 (1950), s. 255-264].
- Grammer meseleleri hakkında şu eserler zikredilebilir :**
- W. KOTWITZ, *Contributions aux études altaïques I-V, A. B.* (=Altay dilleri etütlerine yardımcı malzeme I- V, A-B" [RO 7 (1929), s.130-234 ve 12 (1936) s. 122-142; Collectanea Orientalia, Wilna 1932 f.]
- BANG'ın teker teker isim halleri hakkındaki mesaisi (1895)in devamını şu eserlerde bulmaktayız :**
- B. LAUFER, *Zur Entstehung des genitivs der altaischen sprachen* (=Altay dillerinde genitif (-in-hali) in meydana gelişine dair). [KSz. 2 (1901). s. 133-138].
- MARJAN LEWICKI, *Przyrostki przyslowkowe-ra~rã, -ru~rũ, -rĩ~rĩ w jezykach altajskich* (=Die adverbialen Suffixe -ra usw. in den altaischen Sprachen =Altay dillerindeki -ra~rã,- ru~rũ -rĩ~rĩ şekillerindeki adverbial ekler) Wilna 1938 [colectanea orientalia No. 15, 41 sahife].

D. SINOR, *D'un morphème particulièrement répandu dans les langues ouralo-altaïques* (=Ural-Altay dillerindeki bilhassa yayılmış olan bir morfem hakkında) [T'oung Pao 37 (1944), s. 135-152].

Hind-Avrupa (Hind-Cermen), Sami ve birçok başka dil ailelerinde dillerin birbirine hısımlıklarını ispat için sayıların oynadığı role karşı, Türk, Mogol ve Tunguz dillerindeki sayıların birbirlerinden tamamiyle başka başka oluşları dahi başlangıçtan beri Altayistik için bir engel taşı meydana getirmekte idi. Aşağıda adını verdiğimiz eserinde J. G. RAMSTEDT Altay dillerindeki sayılar hakkında şöyle demektedir (sahife : 1 - 2) :

“Altay dillerinde (yani Türk-Tatar, Mogol ve Tunguz dillerinde) durum bambaşkadır. Bu dillerde gerçek yapıda, kelime hazinesinde ve hattâ gramer şekillerinde belirli bir uygunluk bulunur. Fakat bu birbirine uygun özellikler, şimdi de daha sanıldığı gibi, onlar kadar sayısız ve önemli aykırılıklara karşı konulursa yalnız istiarelere yahut ondan daha eski bir ortaklığa delâlet edemez mi? Bu dillerdeki sayıların niçin ve nasıl bu kadar az hattâ hemen yok denecek kadar az, birbirleriyle müşterek oldukları durumu her hangi bir surette aydınlatılmasa bile, Altay dillerinin hısımlıkları, pek çok araştırmacıların görüşüne göre, önceden olduğu gibi şimdi de bulanık bir faraziye. Bu farazî (nazarî) Altay dil ailesindeki sayıların çok daha büyük bir etimolojik hısımlıklar göstermeleri beklenmelidir. Mogol dillerindeki sayıları Türk-Tatar dillerindeki sayılarla müşterek “en eski (ilkel) kelimeler”den türetmek imkânsızlığı yüzünden de Altay sorusu henüz cevapsız kalmaktadır. Her ne kadar bu yönde bazı denemeler yapılmış ise de hepsi de herhangi bir başarıdan mahrumdurlar. Meselâ WILHELM SCHOTT'ın *Das Zahlwort in der tschudischen Sprachenklasse, wie auch im Türkischen, Tungusischen und Mongolischen* (= Çudi dil sınıfında, hem de Türkçede, Tunguzcada ve Mogolcada sayı)” adlı yazısında teklif ettiği şeyler, haklı olarak kendisini takip eden hiç bir araştırmacı tarafından kabul edilmemiştir. DR. J. GRUNZEL'in, *Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen* (=Altay dillerinin karşılaştırmalı grameri) adlı eseri dahi Altay dillerinin hısımlığı bahsinde kanaat verici olmaktan daha çok korkutucudur. HALEVY'nın “Altay dillerindeki sayılar” a dair KSz (II, H. 1 ve 2) de çıkan makalesi dahi ileriye olmaksızın ziyade geriye doğru bir adımdır.”

RAMSTEDT'in sayılar hakkında —henüz tamamiyle araştırılmamış olan-parmak işareti bilgisi ile ortaya koyduğu-bir macera gibi görülen-

aydınlatmaları dahi bizi pekaz tatmin edebilecektir. Böylece meselâ Mogolcadaki arban “on” sayısı, farazî bir *arba “gerilmek” den töretilir. Fakat meselâ Kırgızcadaki arbi- “çok olmak” ve arban “çok, miktar” (karşılaştır : âdi Türkçe art- “tefevvuk etmek”) ile de daha önce karşılaştırılabilir. Ancak bunlardan sonra Ramstedt’in nihaî sözleri (sahife 24) ile cümlelerin başı bir araya getirilip uygun bir anlam elde edilebilir :

“Bu çeşit etimolojik spekülasyonlarda hedefin şaşırılacağı tabîdir. Fakat sayılar bakımından Altay dillerinin, sathî bir mütalâa ile görüldüğü gibi, birbirlerine karşı o kadar yabancı olmadıklarını, bilâkis bu hususun aynı zamanda birbirleri içine girmiş bulduklarını bildiren esas düşünce - hattâ herhangi bir başka görüş ile olduğu gibi yuvarıki satırların esas neticesi olarak da- doğru görülecektir”.

SCHOTT’tan biri (1853) bu alandaki görülen özel mesai şunlardır :

- J. HALEVY, *L’étroite parenté des noms nombre turco-ougriens* (= Türk-Ugor dilleri arasındaki sayı adlarının yakın hısımlığı hakkında) [KSz 2 (1901) s. 92 Bak: yukarıya Ramstedt].
- J. G. RAMSTEDT, *Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen* (= Altay dillerinde sayılara dair) [JSFOu. 24 (1907) s. 1-24].
- B. LAUFER, *Jurçi and Mongol numerals* (= Jurçi ve Mogollarda sayı adları hakkında) [KCsA. 1/2 (1921) s. 112-115].
- A. SAUVAGEOT, *Sur un nom de nombre commun aux langues somoyedes, tongous, mongol* (= Samoyet, Tunguz ve Mogol dillerinde bir sayı adı üzerine) [Revue des Etudes Hongroises 6 (1928), s. 52-62, tatmin edici değil].
- F. KRAELITZ, *Zur Etymologie des türkischen Zahlworts iki “iki”* (= Türkçedeki “iki” sayısının etimolojisine dair) [WZKM 36 (1929) s. 238-24.; müellif Türkçe “iki” ve mogolca “xoyar”ı aynı kökten çıkarmak gibi çok çılgın bir hüner göstermek istemiştir. Burada bu tuhaflığı yüzünden zikredilmiştir.]..
- W. KOTWITZ, *Contributions aux études altaïques II*. “Altayca etütleri II.” Lemberg 1930.

Zamirler, ALFREDO TROMBETTI’nin mesaisinin gösterdiği gibi, dillerin pek çoğunda dikkate değer şekilde karşılaştırm a imkânları vermektedir. Böylece Altayistik’in ilk devresinde SCHOTT tarafından genel bakımdan, GASTER (1850) BOLLER (1857). MÜLLER (1890) taraflarından da özel bakımlardan Altay dillerindeki zamirler hakkında etütler yapılmıştır. Altayistik’in tarihi ile ilgilenmeyenler, bu etütleri okunmamış bırakırlarsa; her halde zararı yoktur. Fakat bu konunun W. Kotwitz’e borçlu olduğumuz bir tasviri önemlidir :

- W. KOTWITZ, *Les Pronoms dans les langues Altaïques* (= Altay dillerinde zamirler) [PAU No. 24. (Krakau 1936); Tamtma A. v. GABAIN, PBO 2 (Warschan 1938), s. 55-59].

Fiillerde tasrif şekillerinin benzerlikleri ihmal edilemeyecek derecede olan Sami ve Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dillerinin aksine olarak, Altay dilleri bu alanda şekillerin benzerliklerini gösterecek bir durum vermezler. Bunun esas sebebi kısmen bu dillerin yapılışındadır. Bu dillerde finit denebilecek olan yani attributif veya adverbial olarak değil, yalnız prädikatif olarak kullanılabilen fiil şekilleri pek az görülür. Bu finit şekillerin her üç Altay dil gurubunda dahi formal olarak birbirlerine tevafuk etmediklerine her halde dikkat edilmelidir. Türkçedeki ve Tunguzcadaki geçmiş zaman şekillerinde şahıs işareti olarak başka zaman şekillerinde mûtat olan praedikat eklerini değil possessiv eklerini alırlar ki böylece Fin-Ugor dillerindeki geçmiş zaman şekline benzer, nominal türemelere istinat eden tasrif şekillerinde ve konverbum'larda (bunlar, anlayışımıza göre, cümlede tâli cümlelerin adverbial işliyen praedikat şekilleridir) benzerlikler bu dil ailelerinin ikisi içinde bile nadirdir, ve her üç gurupta ise, bildiğime göre, henüz ispat edilememiştir.

Şimdiye kadar bilhassa yalnız tasrif konusu ile uğraşmış bulunan biricik eser :

J. G. RAMSTEDT, *Die Verneinung in den Altäischen Sprachen, Eine semasiologische Studie* (=Altay dillerinde olumsuzluk, Semasyölojik bir etüt) [M SFOu. 52, s: 196-215].

Olumsuzluğun burada bir tasrif sorusu olarak görüldüğüne hayret etmemelidir. Fin-Ugor dillerinde olduğu gibi Mogol ve Tunguz dillerinde dahi özel bir olumsuzluk fiili bulunur ki bunun zaman şekilleri fiil kökünün belirli nominal türemeleri önüne getirilir. Burada yukarıda biraz önce bahsedilen Altay (veya Ural-Altay) dillerindeki “esas sentaks kanunu” sorusu tekrar önümüze çıkar. Meselâ : bir tunguz, əsim dükūra ‘(benim yazıcı değil >) ‘ben yazmıyorum’, veya əcəw dükūra (ben idim yazıcı değil >) ‘ben yazmadım’ deyince bu esas kanunun A-Z maddelerine göre, dükūra partisip şekli daha yakından belirtici olarak zaman ve şahıs eki takılmış olan olumsuzluk fiili önüne getirilecek demek değil midir?

YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞINDAN BERİ ALTAY DİLLERİ FARAZİYESİ

Yukarıki izahlarla “Altay dilleri ailesi “problematikliğini kâfi derecede açıklamış olduğumu sanıyorum. Bütün bunlardan sonra geçmiş devrelerden zamanımızda yaşayan eserlerin bu bahislerle uğraşmamış olanlar

yanında saygı ve itibar görebildiğine fakat Altayistlerce haklı olarak yumuşak bir müsamaha ile ancak tebessürle karşılandığına artık hayret edilmeyecektir :

HEINRICH WINKLER, *Die Uralaltaische Sprachen* (=Ural-Altay dilleri) [KSz 1 (1900)].
O. DONNER, *Die Uralaltaische Sprachen*(=Ural-Altay dilleri) [FUF 1 (1901), s: 128-146].

HEINRICH WINKLER, *Der Uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische*
(=Ural-Altay dil ailesi, Fince ve Japonca). Berlin 1909, 8°, 316 sahife.

HEINRICH WINKLER, *Die Altaische Völker-and Sprachenwelt* (=Altay kavimleri ve dilleri dünyası), Berlin 1921.

HEINRICH WINKLER, *Die Altaische Sprachen* (=Altay dilleri), Berlin 1924.

P. SCHMIDT'in 1923 ve 1928 de yayınlanan *The Languages of Negidals, Olchas, Oroches, Samagirs* (=Negidal'lar, Olcha'lar, Oroche'ler'in dilleri) adlı eserinin giriş kısmında (Bak : Tunguz dilleri kısmına) yazdıklarının dahi pek çoğu tutunamamıştır.

J. NEMETH (1912) ve J. DENY (1924)'nin, Altay dil ailesi bahsindeki ifade tarzlarında ne kadar dikkatli olduklarını biraz yukarıda görmüştük. Bu alanda benim bildiğim en yeni etüt dahi, Türk dillerini Mogol ve Tunguz dillerinden ziyade Fin-Ugor dillerine daha yakın görecektir kadar ileri gitmiştir :

DENIS SINOR, *Le problème de la parenté des langues ouraloaltaïque* (=Ural-Altay dillerinin hısımlığı meselesi) [Revue de Géographie Humaine et d'Ethnologie, 1 (1948). s. 65-69].

Halbuki öte yanda H. WINKLER, mesaisinin 1913 ve 1924 de çıkan iki kısmında Tunguzcanın Mogolca ve Türkçeden ziyade Fin-Ugor dilleriyle daha sıkı ilgisi bulunduğunu ispat ettiğine inanıyordu :

HEINRICH WINKLER, *Tungusische und Finnisch-ugrich I-II* (=Tunguzca ve Fin-Ugor dilleri) [JSFOu. 30 (1939), 9 ve 39 (1923), s: 1-34].

Hele bütün Altaylıların veya onlardan teker teker gurupların daha büyük bir topluluk haline tertip ve tanzimi bahsinde bile en büyük emniyetsizliklerin ve tereddütlerin hüküm sürdüğünü gördükten sonra "Altay dil ailesi" bahsindeki durum önünde dahi artık hayret edemeyeceğimizi kabul etmeliyiz. 1912 de RAMSTEDT kısa bir yazı ile bu alana temas etmiştir :

J. G. RAMSTEDT, *Zu den samojedisch- altaischen Berührungen* (=Samojet-Altaylılar temasları üzerine) [FUF 12 (1912), s. 156 - 157].

Onun burada ileri sürdükleri Türkoloji bakımından tamamiyle mukavemetsizdir. Bunlardan başka bu mesele kompleksinde mevki alanlar şunlardır :

- J. NEMETH, *Az urali es a török nyelvek ösi kapcsolata* (=Die Urverwandtschaft der Uralischen und Türkischen Sprachen =Ural ve Türk dilleri'nin en eski - ilkel-hısm-lıkları) [NyK. 47].
- N. N. POPPE, *K voprosu ob otnoşenii zltayskih yazıkov k ural'skim* (=Ural ve Altay dillerinin münasebetleri sorusu hakkında). [IOOIAz, 3. (1926), s. 99 f.].
- J. G. RAMSTEDT, *The Relation of the Altaic Languages to other Languages groupes* (=Altay dillerinin başka dil guruplarına münasebeti) [JSFOu. 53 (1946/47). s. 15-26]
- BJÖRN COLINDER, *Über das Problem der Verwandtschaft der Uralaltaischen Sprachen* (=Ural-Altay dillerinin hısımlığı meselesi hakkında) [Uppsala Univ. Arrskrift 1948, 13].

Korea dilleri ile Altay dilleri arasındaki münasebetler meselesini, E. D. POLİVANOV ve J. G. RAMSTEDT etütlerinde gözden geçirmişlerdir. Bunlara karşı biraz ihtiyat ile hareket etmelidir :

- EVGENİY D. POLIVANOV, *K voprosu o rodstvennih otnoşeniyah koreyskogo i "altayskih" yazıkov* (=Korea ve altay dillerinin menşe münasebetleri hakkında). [IAN. 1927, s. 1195 - 1204].
- J. G. RAMSTEDT, *Koreanische kes 'şey, parça'* (=Korea'ca kes 'şey, parça') [JSFOu. 48 (1936/37)].
- J. G. RAMSTEDT, *Remarks on the korean Languge* (=Korea dili üzerine notlar) [MSFOu. 58. s. 441-453]
- J. G. RAMSTEDT, *The nominal postpositions in koreans*(=Korea dilinde nominal son takılar) [MSFOu. 67 (1933), s. 459-464]
- J. G. RAMSTEDT, *Studies in korean Etymology* (=Korea dili etimolojisinde etütler) [MSFOu.. 95 (1949), 8°, 292 s.]

Ural Altay dillerinin hepsini birden gözden geçiren bildiğim en yeni eser, bir doktora tezidir.

AURELIEN SAUVAGEOT, *Recherches sur le vocabulaire des langues ourala-altaiques* (=Ural-Altay dillerinin kelime hazinesi üzerine araştırmalar) Paris 1930.

Birçok kelimeleri bir araya getiren bu listeler, ancak son derecede kritik bir şekilde kullanılabilir. Bunlara karşı menfi bir durumu da şu eserde buluyoruz:

- S. H. SHIROKOGOROFF, *Ethnological and Linguistical Aspectes of the Ural-Altai Hypothesis* (=Ural-Altay Faraziyesinin etnolojik ve lengistik vecheleri). Peiping 1931, 198 s.

Ural-Altay dillerini toplu veya teker teker inceliyen makaleleri şu dergide buluruz :

Ural-Altaiische Jahrbücher, Fortsetzung Ungarischen Jahrbücher (=Ural-Altay yıllığı, Macar yıllığının devamı, yayınlıyan: JULIUS V. FARKAS, yazı işleri Md. OMELJAN PRITSAK, cilt 24. (Harrassowt itz. Wiesbaden 1925).

“Ural-Altay dilleri” adı ile bir araya toplanmaları mütad olan diller bahsinde “POPPE'nin” MÜNASEBETLER MESELESİ ÜZERİNE adındaki etüdünden başkası, bu dillerin iç hısımlıklarını ispat için yüz yıldan beri süren uğraşmaların neticesini daha henüz ileri götürmemiştir. Hattâ Japoncanın da bunlar arasına karıştırılmasında daha hâlâ şüphe ve tereddüt gösterilmektedir.

WILHELM PRÖHLE, *Studien zur Vergleichung des japanischen mit der uralischen und altaischen Sprachen* (= Japoncanın Ural ve Altay dilleri ile karıştırılması etütleri.) [KSz. 17 (1916)]

J. G. RAMSTEDT, *A comparison of the altaic languages with japonese* (= Japonca ile Altay dillerinin bir karşılaştırılması) [Transaction of The as. Soc. of jap., seri 2. No. 1 (1924), s: 41-54].

RAMSTEDT'in nihaî ve kesin bir karara varmadığını biraz yukarıda görmüştük.

Altay dilleri ile Sümerce arasında, çoktan unutulmuş olması gereken, karşılaştırmalar dahi her halde tamamiyle dolaşık ve sapa yollarda yürümek demektir. Fakat Türkiye'de bazı araştırmacılar tarafından yeniden ortaya atılmışlardır :

FR. HOMMEL, *Die Sumero-Akkaden, ein altisches Volk* (= Sümerler ve Akad'lar, bir Altay kavmi) (muvaqqat tebliğ) [Corresp.-Bl. d. ges. f. Anthropologie, 15.yg. No. 8 (1884), s: 63-64].

FR. HOMMEL, *Die Sumero-Akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse* (= Sumer - Akad dili ve hısımlık münasebetleri) [Zeitschrift f. Keilschriftforschung, 1 (Leipzig 1884), s: 323-342. Tamtması, T. DELIZSCH, Literar. Centralblatt 1885, No. 11. s: 353-355 ve J. HALEVY, Revue critique 1885, No. 29 s: 45-49.]

FR. HOMMEL, *Zweihundert sumero-türkische Wortgleichungen als Grundlage zu einem neunten kapitel der Sprachwissenschaft, des Herrn F. W. K. Müller und A. v. Le COQ dankbar zugeeignet* (= 200 Sümerce - Türkçe kelimenin karşılaştırılması- Dil Bilgisinin yeni bir faslına temel olarak, Bay F. W. K. MÜLLER ve A. v. LE COQ'a minnetle ithaf edilmiştir.) München 1915 2°. 32 sahife.

Kültür tarihi ve dil bilgisi edebiyatında Hind-Avrupa (Hind-Cermen) ve Altay dilleri arasındaki (genetik veya yalnız uzun kültür temaslarına dayanan) daha sıkı bir hısımlığın ve bağlantının imkânlarını açıklıyan yazılar daima tekrar görülmektedir. Böylece

FR. VON DER FELDEN, *Der Ursprung der nichtgemein — indogermanischen Bestandteile der germanischen Sprachen* (= Cermen dillerindeki umumî olmayan Hint-Avrupa (Hindt-Cermen) dilinden bakiyelerin ash) [Anthropos 14/15 (1919-20) s. 788-792].

adlı eser bazı yanlışlıklara sebep olmuştur. Bu etüt, bu bakiyeleri Altay dillerinin ve hele türkçenin yardımı ile açıklamak istemiş, takat bütün ölçülerin üstünde heveskârca bir tarzda eski ve yeni dil şekille-

rinin sesce birbirine benziyenlerinden kendi maksadı için yanı yana kullanılabilecek önemde olanları bir araya toplamış ve bu arada Türkçe- de (ve öteki dillerde) ki kelimelerin çok kere açıkça başka istikametler gösteren etimolojilerine alâka göstermiştir.

Türkçe ile Hind Avrupa (Hind-Cermen) dilleri arasındaki en eski -ilkel-hısımlılığın imkânlarından ZDMG. 57 s. 560/61 de Holger Pedersen dahi çok dikkatli bir surette bahsetmiştir. Aynı reybî-menfi duruşu şu eserde de tekrar buluyoruz :

M. JENSEN, *Indogermanisch und Altaisch*(=Hind-Avrupa (Hind-ermen) ve Altay aile- leri) [Hirt-Festschrift II. 1935, s: 125-131].

M. Jensen'in bu etüdüne açıkça zıt fikri D. SINOR taşımakta ve Türkçe ile (Fin-Ugor dilleri ile, onun, Türkçeyi bu dillere Mogolcadan ve Tunguzcadan daha sıkı bağladığını biraz yukarıda görmüştük). Hind-Avrupa (Hind-Cermen) dilleri arasında daha sıkı bir bağlantıyı yalnız mümkün değil hattâ çok muhik görmektedir :

D. SINOR, *Etudes sur l'Eurasie centrale* (=Merkezî Urasya hakkında etütler) [Bulletin de littérature ecclésiastique No. 1 (Toulouse - Ocak-Mart 1943) s: 39-55; No. 3 (temmuz- eylül 1943), s. 150-171].

Bununla beraber bu esere karşı Türkoloji bakımından pek çok yerlerinde itirazlar ileri sürülebilir.

Altay dillerinin, Amerikan dilleri ile hısımlığı imkânı üzerinde B. FERRARIO'nun *Della possibile parentela fralelingue "altaiche" ed alcune Americane* (=Amerikan eski yerli dilleri ile altay dilleri arasındaki hısımlık imkânları) [Roma, XIX. milletlerarası Oryantalistler kongresi, 1938 s. 210-223] adlı etüdünü karşılaştırmalıyız.

Altay kavimleri insanlık tarihinde çok önemli roller oynamışlardır. Uzak-doğuda fatih olarak görünmüşlerdir. Ve yüzyıllar boyunca Çin ülkesinde hükûmet sürmüşlerdir. Batı ülkelerinde de Hunlar, Mogollar ve Türkler diye kendilerini göstermişlerdir.

Bu kavimlerin menşei, hısımlık münasebetleri, önceki ve eski ta- rihleri kültür tarihleri daha hâlâ az veya çok karanlıklar içindedir. Fakat umumi tarih ve kültür tarihi bakımlarından (ehlileştirilmiş at nereden geliyor?) birçok meseleler şiddetle açıklanmaya ve aydınlatıl- maya ihtiyaç göstermektedir.

Bu alanda bir yandan kültür tarihinin ve etnolojinin, dil meseleleri- nin açıklanması için ele alınması gerektiği gibi öte yandan da dil gerçeklerinin tam mânasiyle bir bilgisi olmaksızın bu alanlarda emniyetle çalışılamayacaktır.

Çokları daha önceleri yazı diline ve edebiyatına sahip olmamakla beraber hele bolşevik ihtilâinden beri yazıya ve özel matbuata kavuşduktan sonra hemen bütün Altay kavimleri edebiyat alanında şimdi az veya çok değerli eserler vermektedirler. Fakat bu edebiyatların eserlerini elde etmek, esefle söyleyebiliriz, hemen hemen güç ve imkânsızdır. Ama Batı memleketlerindeki edebiyat tarihi araştırmacıları için en modern edebî ceryanların, yerli halk edebiyatı gelenekleri ve göreneklere ile nasıl bir anlaşmaya vardığını görmek, deneme maksadı ile de olsa, belki son derecede değerli ve cazibeli olacaktır.

I I I

T Ü R K O L O J İ

“Türk” deyimi ile, her yerde kullanılan görüşe göre, yalnız “Türkiye Ahalisi” anlaşılır ve buna göre-esefle söyleyeyim ki hattâ üniversitelere kadar- Türkoloji’nin çalışma alanının, yalnız Türkiye’nin dilini ve edebiyatını içine alacağı kanaatı hüküm sürer. Bu dil ve edebiyat yüzyıllardan beri, yüzyılımızın başına kadar, hemen sadece Arapçanın ve Farsçanın tesiri altında bulunduğu için, Türkoloji de Arapçacılık (= Arabistik)’in ve İslâm ilimlerinin hakir görülen ve ancak imtihanlarda yardımcı bir ders olarak ortaya çıkan bir takıntısı olmuştur.

Fakat Türkler yalnız Türkiye’de ve Balkanlarda değil, Sovyetler Birliğinde ve onunla sınırları olan İran, Afgan ve Çin topraklarında dahi oturmaktadırlar. Bunların yerleşme alanı, tabii bazı fasılalarla, Polonya’dan Çin’e ve Akdeniz’den Kuzey Buz Denizi’ne kadar uzanmaktadır. Din bakımından Müslüman, Hıristiyan, Karayim (bir Yahudi mezhebi) ve Putperest’tirler. Bu yüzden Arabistik’e ve İslâm İlimleri’ne bağlı bir Türkoloji için ne kadar çok engeller bulunacağı kolayca anlaşılır.

Doğru anlaşılacak şartıyla Türkoloji; bütün Türk (veya Türk-Tatar) kavimlerinin ve milletlerinin tarih, etnografya, edebiyat ve dillerini içine alır. Türkoloji, dil bilgisi alanına münhasır kalmıyca, tarih, edebiyat ve etnografya hemen tamamıyla bunun çerçevesi dışında kalır.

Türk dilleri-bu ad ile veya Türk-Tatar dilleri deyimi ile genel olarak buraya ait olan dil gurupları toplanır-öteki dillerden vuzuhla ayrılmış olup birbirlerine hısımlıkları açıkça ve sarahetle anlaşılacak bir gurup meydana getirirler. Bu dil guruplarının pek çokları, biricik dilin

diyelekleri olarak görülebilecek kadar birbirlerine yakın bulunurlar. Bir Türkistan yazı dilinden (Bu dile asıl adı verilirse, Çağatayca'dan) önce başka bir yazı dili (Tatarca) ayrılmamış ve bunların her ikisinden de hem Özbekçe, Kazakça ve Kırgızca hem de Başkurtça ve öteki yazı dilleri doğmamıştır. Hattâ öteki Türk dillerinden pek çok uzaklaşmış bulunan ve öteki Türklerce hiç anlaşılmıyan Kuzey Sibirya'daki Yakut'ların ve Volga boyundaki Çuvaş'ların dillerini bile, dikkatli bir araştırmacı kolayca Türk dil ailesi içinde görür. Hele Çuvaşça'yı çok kere yapıldığı gibi-Altay dil topluluğunun müstakil bir dalı olarak görmek de yerinde değildir.

TÜRKÇE ve ALTAY DİLLERİ

Türkçe'nin ve Mogolca'nın bir çok temas noktaları bulunduğu asla münakaşa götürmez. Böylece başlangıcından beri Türkçe'nin dil bilgisi bakımından araştırılması, dar anlamıyla öteki Altay dillerinin (yani Türkçe, Mogolca ve Tunguzca'nın) veya geniş anlamıyla HEINRICH WINKLER'in fikrine göre Fin-Ugor ve Samoyet dillerinin ve hattâ Korea ve Japon dillerinin de bunlara katılmasıyla ortaya çıkan dillerin araştırılması mesaisi ile birleştirilmiştir. Türkçe'nin öteki dillerle, hepsinden önce Mogolca ile, olan bu temas noktalarının acaba en eski (=ilkel) hısımlığa mı, yoksa eski kültür tesirlerine mi dayandığı meselesi de henüz cevapsız kalmaktadır. Bu yoldaki incelemeler henüz sona ermiş ve kapanmış değildir. Bununla beraber araştırmacıların pek çoğu en eski (=ilkel) hısımlığı-ispat edilmiş olduğu halde- tamamiyle kendi kendine anlaşılır kabul etmektedirler.

Türkçe'yi Fin-Ugor dillerine yaklaştıran (Bk: sahife 12) ve Hint-Avrupa (=Hind-Cermen) dilleri ile (Bk: sahife 14) ve Sümerce ile (Bk: sahife 13) bir araya tophyan yahut bazı Türk dillerinde MARR'ın meşhur Yafes'liler nazariyesini tekrar bulmak istiyen (MARR'ın kendisi "*Çuvaşy-Jafetidy na Volga*" (=Çuvaş'lar-Volga boyundaki Yafes'liler) adlı etüdünde (Ceboksary 1926), meselâ Çuvaşça'daki şyv"su" kelimesinin, genel Türkçe'deki suv"su" kelimesinin bir uyarı olduğuna dikkat etmeksizin, bir Yafes'li kelime olduğunu kabul eder) bazı denemeleri bir yana bırakırsak, ilim âlemi son elli yıl boyunca yalnız Türkçe ile Mogolca arasındaki hısımlığı daha dikkatle araştırmaya kendini vermiş ve ancak bununla uğraşmıştır. Altayistik için önemli olan

buna dair etütler birinci fasılda bildirilmiştir (Bk: asıl kitap sahife 5 ve sonrası). RAMSTEDT'in ve hele NÉMETH'in gayet isabetli birkaç yazısını Nyelvtudományi Közlemények adındaki Macar dergisinde (hele 41, 42 ve 43 üncü ciltlerinde) buluyoruz. Bunlarla karşılaştır : J. G. RAMSTEDT'in "*Über den Ursprung der türkischen Sprache* (=Türk dilinin aslı üzerine) adlı yazısı [SFAW.1935, s: 81-91] ve J. NEMETH'in "*Probleme der türkischen Urzeit* (=Türklerin en eski zamanı meselesi) [Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata 1 (1942/47) s. 57-102]adlı yazısı.

Şimdiye kadarki mukayeseli mesainin neticelerini aşağıdaki şekilde karakterize etmek isterim : Birçok kesin ses kanunlarını bulup koymak ve bazı gramer uyarlıklarını da bulmak gibi işler başarılmıştır. Önceden olduğu gibi bunlardan sonra dahi bunlarla nasıl hüküm verilip netice çıkarılacağı meselesi, ortada kalmaktadır.

Bu mesele, daha kolay tasavvur edilebilen ve bize daha yakın bulunan bir vazife ile karşılaştırılınca belki daha açık bir hal alır : Cermen dillerinden yalnız Eski Yürksek Almanca'yı (sekizinci yüzyıldan beri) ve onbirinci yüzyıldan beri de öteki Cermen dillerini ve ancak daha yeni zamanlardaki dillerin ve diyeleklerin daha büyücek bir kısmını bildiğimizi ve öte yandan Fransızca'dan da onikinci yüzyıl sonundan beri olan dil malzemesinin elimizde bulunduğunu, halbuki Lâtince'nin ve modern Roman dillerinin de bilinmediğini kabul edelim. İşte Türk dillerindeki ve Mogolca'daki durumun takribî bir şeklini elde etmiş oluruz. Karşılaştırmamızda bir sürü uyarlıklar bulunacak ve bir sıra ses kanunları konulabilecektir. Fakat meselâ "mur-mauer"ın en eski (=ilkel) hısımlığı bilinmiyecek ve "trois-drei"nin hısımlığı ise ispat edilemiyecektir. Şimdi meseleyi sonuna getirmek istediğimizde, Türkçe'nin Mogolca ile —her iki dil, hele Mogolca, dahi dil bilgisinde pek çok kereler konservatif (=muhafazakâr), donmuş ves. olarak tavsif edilmekte, yani eski dil münasebetlerini gayet iyi bir surette aksettirir görülmektedir— karşılaştırılmasının da, bizim Almanca-Fransızca örneklerimizde umduğumuz kadar iyi ve sayıca çok uyarlıkları aydınlatacağın netice olarak ortaya çıkarabilirdik. Bu, bir istatistik meselesidir. Bu istatistik ise asla yapılmadığına göre, belki başka hüküm imkânları bulununcaya kadar, her bir araştıracısının şahsı hisleri şimdiye kadarki delilleri yeter görüp görmemekte özel yetkili olacaktır.

Bazı Türk dillerindeki birçok farkların Mogol'ların hâkimiyeti zamanında kavimlerin ve kabilelerin birbirleriyle karışmaları

ile düzelmiş ve düzeltilmiş bulunduğu Türkoloji'de öteden beri daima ileri sürülmektedir. Aynı şey şüphesiz Mogol diyelekleri için de söylenebilir. Şimdi önümüzde Mogol'ların hâkimiyetinden sonraki zamanın diyeleklerinden eski malzemeyi toplayıp araştırmak gibi daha zor bir vazife bulunmaktadır. Bu da ancak Etnografyanın yardımı ile yapılabilir. Etnografya araştırmaları, meselâ çit-yurt'larının ancak XIII. yüzyıldan sonra ortaya çıktığını bildirdiğine göre, bunların parçaları adlarındaki en güzel ses kanunları uygunlukları bize neler söyleyebilir? Bunlara rağmen Etnografya araştırmaları bazı diyeleklerin dil araştırmalarında çok değerli belgeler de vermektedirler. Bir örnek : "Eylül ayı"na Çuvaş'lar (Volga boyunda) "harman ayı" anlamına jëtem ujähë derler. Şor'lar (Altaylarda) da ise "harman ayı" anlamına yrtyñ ajıdeyimi, "Ekim ayı"nın adıdır. "Türk"lerin böyle bir "en eski göçebe" hakkında "harman" deyiminin aldığı şekle bakınız : Çuvaşçada ve Şorcada (Başkurtçada ve Karaçayca-Balkarcada dahi aynı olan) "harmán" kelimesi aynıdır : Türkçe *örtin >1) Bolgarca *i(r)dän (>Tatarca iden "üstü örtülü harman yeri" >Çuvaşça jëtem, 2) Şorça yrtyñ, 3) Başkurtça, Karaçayca-Balkarca ve Karayimce ındır (Arkadaki sesli sırasının birbirine geçmesi ve metathese ile, belki ındır basuv "harman etmek" takımından). Genel olarak inanıldığı gibi "Türkler" ve "Göçebelik" deyimlerinin asla bu kadar sıkı birbirlerine bağlı olmadığına burada bir dil belgesi elde etmiş oluruz. Bu çeşitten henüz çözülmemiş olan bu büyük meseleye topluca bakılınca, hemen her şeyden önce diller arasındaki en eski (=ilkel) hısımlık ve ondan sonra da bundan belki tamamiyle müstakil olan kültürel düzenlenme sorusunu tesbit etmeyip önce teker teker dilleri (ve teker teker kabileleri) tamamiyle araştırmak ve inceden inceye mevcutların listelerini meydana getirmek, bütün Türkoloji ve Altayistik için en iyi bir çare olabilir idi.

Türk kavimlerinin dil ve kültür bakımından toplu bir tasvirine ait ilk denemeyi HERMAN WAMBÉRY, meşhur üç eserinde yapmıştır. Fakat bunlar bugün için epeyce eskimiştir. Hele bunların ilkinine karşı son derecede dikkatli davranılmalıdır:

- H. VAMBERY, *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes* (=Türk-Tatar dillerinin etimolojik Sözlüğü, Türk-Tatar dilleri kelime hazinesinin aile münasebetlerini tasvir yolunda bir deneme). Leipzig 1878.
- H. VAMBERY, *Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert* (=Türk-Tatar kavminin primitif kültürü, dil araştırmaları esasına göre açıklanmış olarak). Leipzig 1879.

H. VAMBERY, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert* (=Etnolojik ve etnografik münasebetlerine göre tasvir edilmiş olarak Türk kavimleri). Leipzig 1885.

Saf dil alanında başka üç araştırmacı da ona öncülük etmişler idi :

O. BÖHTLINGK, *Zur türkisch-tatarischen Grammatik* (=Türk-Tatar Grameri üzerine) [Mél. As. 1 (1849/52) s. 114-152].

O. BLAU, *Turanische Wurzelforschungen* (=Turan dillerinde kök araştırmaları) [ZDMG 20 s. 141-143; değersizdir].

LAZ. BUDAGOV, *Sravnitel'nyy slovar turetsko-tatariskih nareçiy* (=Türk-Tatar lehçelerinin karşılaştırmalı Grameri), 2 cilt, St. Petersburg 1868-71. 810+416 sahife.

Çeşitli Türk diyeleklerinden malzemenin büyük toplayıcısı olarak

WILHEM RADLOFF'u ve eserlerini unutmamalıyız :

Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme (=Türk kavimlerinin halk edebiyatı Örnekleri), I-X. St. Petersburg 1866-1910.

Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte (=Türk Diyeleklerinin bir Sözlüğü denemesi). 4 cilt. St. Petersburg 1893/1911.

Her iki eser dahi bugün bile bütün Türkoloji çalışmalarında hâlâ önemini muhafaza etmektedir. Bununla beraber RADLOFF Eski Türkçe'yi ve Uygurca'yı o kadar hatalı ve dolaşık bir yoldan kavramıştır ki bu diller üzerindeki çalışmalarını rahatça bir yana bırakabiliriz.

1893 de Danimarka'lı dil bilgini V. THOMSEN, Orhon ve Yeniseyi yazıtlarını çözmeğe muvaffak olduğu ve Doğu Türkistan'da Alman kazı heyetlerince elde edilen Türkoloji mahsulleri 1904 den beri yayınlanmağa başladığı [Önce F. W. MÜLLER ve A. v. LE COQ taraflarından yayınlanmıştır. Bk: A. v. GABAIN'in *Altürkischer Grammatik* (=Eski Türkçe'nin Grameri) adlı eserinde bibliyografya kısmı sahife 230/231 ve sahife 227] zaman Türkoloji için büyük ümitler doğmuş oldu. Fakat bu yeni disipline, öteden beri Türkçe ile (Arapça ile birlikte) uğraşmalarından dolayı yetkili olan Şarkiyatçılar katılmamış, ancak İngilizce uzmanı olarak öğretim hayatına atılmış bulunan W. Bang, Eski Farsça ile ve Mançu dili ile kısa süren bir uğraşma devresinden sonra, kendini tamamiyle Eski Türkçeye ve bütün Türk dillerinin araştırılmasına vermiş ve böylece Modern Türkoloji'nin asıl kurucusu olmuştur. Onun hakkında Bk : A. v. GABAIN, W. BANG-KAUP 1869-1934, UJ 14, (1934), sahife 1-5. Mesaisi hakkında bibliyografya-ayni eser-sahife 6-12.

Türkolojiye modern kılavuz olarak aşağıdaki eserler bulunmaktadır :

V. BOGORODITSKIY, *Vvedenie v tyurko-tatarskoe yazıkoznanie* (=Türk-Tatar dil bilgisine giriş), I. Kazan 1922.

PROF. ÇOBANZADE, *Türk dili ve edebiyatının tedris usulü*. Baku 1926 [sahife 206-222 de bibliyografya].

PROF. ÇOBANZADE, *Türk-Tatar Dialektolojisi*. Baku 1927, 8°, 133 sahife.

A. E. KRİM'SKİY, *Tyurki ih movi ta literaturı* (=Türk'ler, dilleri ve edebiyatları). Ukrayna dili ile. Kiew 1930.

V. BOGORODITSKİY, *Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi s drugimi tyurkskimi yazıkami* (=Türk Tatar dil bilgisine öteki dıyeleklerle bağlı olarak giriş). Kazan 1934.

P. JYRKÄNKALLIO, *Übersicht über die türkische Völker unserer Zeit* (=Zamanımız Türk kavimlerine toplu bir bakış) [Studia Orient. Fenn. 14 (1950), 10, 31 sahife; Burada "zamanımız" deyimi, XX. yüzyıl başlangıcıdır].

Başka diller ile birlikte Türk dillerine ait genel bilgileri ve bazı edebî malûmatı veren

W. K. MATTHEWS, *Languages of the USSR* (=Sovyetler Birliğindeki diller). Cambridge 1951.

adındaki eser dahi bunların yanı sıra söylenebilir.

Türk dillerinin Fonetik meseleleri topluca şu eserlerden öğrenilebilir :

W. RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (=Kuzey Türk dillerinin fonetiği). Leipzig 1882/83.

KARL FOY, *Türkische Vokalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend* (=Türkçede seslilerin etüdü, özellikle Kök-Türkçe'ye ve Osmanlı Türkçe'sine ait olanları). [MSOS 3 (1900), sahife 180-215].

VILH. GRÖNBECH, *Forstudier till tyrkisk Lydhhistorie* (=Vorstudien zur türkischen Lautgeschichte=Türkçe'nin ses tarihi üzerine ilk etütler). Kopenhagen 1902. 121 sahife [Bk: KSz. 4 (1903), sahife 114-125].

HOLGER PEDERSEN, *Türkische Lautgesetze* (=Türkçe'nin ses kanunları), [ZDMG 57 (1903), sahife 535-561; üstte geçen eserin tenkidi ve tanıtması].

M. RÄSÄNEN, *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* (=Macarca'daki Türkçe'den istiare edilmiş kelimelerde görülen uzun sesliler üzerine). [FUF 24 (1937), sahife 246-255].

E. D. POLIVANOV, *K voprosu o dolgih glasnih v obşçeturetskom prayaızike* (=En eski Türk dilinde uzun sesliler). [DAN 1927, sahife 151-153].

N. K. DMITRIEV, *On the Pronunciation of the Common Turkish "R"* (=Genel Türkçe'de "R"nin telâffuzu). [JRAS 1927, sahife 521-527].

G. RAQUETTE, *The Accent Problem in Turkish* (=Türkçe'de vurgu meselesi) [LUA-Yeni seri Afd. 1, 24 (1927); Türkçe'ye çevirmesi: MEBRURE, *Türkçede Vurgu meselesi*, Azerbaycan Yurt Bilgisi 3 (1934), sahife 341-347, 365-373].

N. K. DMITRIEV, *The in Modern Turkish Languages* (=Modern Türk dillerinde Th) [Le Monde Oriental 23 (1929), sahife 40-47].

J. MARKWART, *Historische Zeugnisse für anlautendes alttürkisches d' > j* (=Eski Türkçe'deki hece başında bulunan d' > j hakkında tarihi belgeler) [UJ 9 (1929), sahife 81-88].

- J. MARKWART, *Chronologische Daten für den bulgarisch - türkischen "Rhotazismus"* (=Bulgarca-Türkçe'deki Rhotazismus hakkında kronolojik tarihler) [UJ 9 (1929), sahife 88-95].
- L. LIGETI, *A török hosszú magánhangzó* (=Die türkischen langen Vokale=Türkçe uzun sesliler) [Magyar Nyelv 34 (1938) sahife 65-76].
- J. NÉMETH, *Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen* (=Türkçedeki kapalı e'nin bilgisi üzerine) [KCsA 1, tamamlama cildi (1939), sahife 515-531].
- K. GRÖNBECH, *Der Akzent im Türkischen und Mongolischen* (=Türkçede ve Mogolcada Vurgu) [ZDMG 94 (1940), sahife 375-390].
- J. BENZING, *Noch einmal die Frage der Betonung im Türkischen* (=Bir kere daha Türkçedeki Vurgu meselesi) [ZDMG 95 (1941), sahife 300-304].
- AHMET CEVAT EMRE, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (ilk deneme), I. Fonetik.* İstanbul (TDK. D. 28), 1949, Büyük-8°, 463 sahife.
- M. RÄSÄNEN, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (=Türk dillerinin ses tarihine malzeme), Helsinki 1949, Büyük-8°, 249 sahife [Tenkidi ve tanıtması: H. EREN, DTCFD 8 (1950), sahife 240-249].
- A. v. GABAIN, *Zur Geschichte der türkischen Vokalharmonie* (=Türkçedeki sesliler uyumunun tarihine dair) [UJ 24 (1952), sahife 105-111].

Kelime teşkili (Morfoloji) ve etimoloji üzerine bazı mesai :

- T. KORSCH, *Türkische Etymologien* (=Türkçe Etimoloji'ler) [*Festschrift V. THOMSEN*, 1912, sahife 198-201; Karşılaştır: B. MUNKACSI'nin KSz.nin bir çok ciltlerinde (meselâ : c. 7 sahife 372, c.15 sahife 348-349) görülen etimolojik notları].
- W. BANG, *Über die türkische Numen einiger Grosskatzen* (=Bazı büyük kedilerin Türkçe adları hakkında) [KSz. 17 (1916-17), sahife 112-146].
- W. BANG, *Zu den Wörtern auf çiliq* (=çilik'li kelimeler üzerine) [*Festschrift Hirth* 1920, sahife 22-30].
- W. BANG, *Turkologische Briefe aus dem Ungarischen Institut* 1-7 (=Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları 1-7) [UJ 5 (1927)-14 (1934)]
- W. BANG, *Gewagte türkische Worterklaerungen* (=Cüretli Türkçe kelime açıklamaları) [MSFOu. 67 (1934), sahife 35-41].
- K. MENGES, *Die Wörter für "Kamel" und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen* (=Türkçedeki "deve" karşılığı kelimeler ve bunun melezlerine verilen adlar) [UJ 15 (1935), sahife 517 vesonrası].
- J. DENY, *Turc kol-ay (cf. grec: εὐ-γερής) et la famille des mots en -ey (ay)* (=Türkçedeki kolay kelimesi (Krş. Yunanca εὐ-γερής) ve sonu -ey (-ay)'li kelimeler ailesi) [Mel. Emile Boisacq 1, Brüksel 1937, sahife 259-312].
- H. EREN, *Beitraege zur türkischen Wortforschung* (=Türkçede kelime araştırmasına notlar) [KCsA. 1941].
- J. DENY, *Turcica* [JA 234 (1943-45), sahife 185-210].
- ELEANORE FRANKLE, *Word formation in the Trurkic languages* (=Türk dillerinde kelime teşkili), New-York 1948, 8°, 112 sahife.
- EMILE BENVENISTE, *Mots voyageurs en Asie Centrale* (=Orta Asya'da seyahat kelimeleri) [JA 236 (1948), sahife 177-188].

A. ZAJACZKOWSKI, *Remarques concernant les études sémantiques turques* (=Türkçede semantik etütlere dair notlar) [RO 15 (Krakau 1948), sahife 145-158; karşılaştır: *Sprawozdania* 3 (1949), sahife 155-167: *W sprawie badan nad semantyka turecka* (=A propos des études sur la sémantique= Türkçede semantik etütleri üzerine bazı notlar)].

J. DENY, *Le suffixe -daş* (=daş soneki) [Bk: Actes du XXI congrés Intern. des Orient. Paris 1948 (Paris 1949) sahife 175].

H. EREN, *İkiz kelimelerin tarihi hakkında* [DTCFD 7 (1949), sahife 283-286].

Türk dillerinin karşılaştırmalı Şekil bilgisi üzerinde eserler :

a) Genel :

N. KATANOV, *Opu izsledovaniya uryanhayskago yazıka* (=Uranha dili etütleri dencemesi (Bk: asıl eser sahife 122).

W. RADLOFF, *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen* (=Türk dillerinin morfolojisini tasvir için kılavuz düşünceler) [ZRAN seri 8 cilt 7 No. 7 (St. Petersburg 1906) 4°, 35 sahife; Bk: Tenkidi ve tanıtması: BAUDOIN DE COURTENAI'nin ŽSt. 18 (1909) da sahife 191-205].

W. BANG, *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen* (=Türk dillerinin karşılaştırmalı Grameri üzerine etütler) [SBAW 1916, sahife 522-535, 910-928, 1236-1254].

W. BANG; *Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik der Türksprachen* (=Kök-Türkçe'den Osmanca'ya-Türk dillerinin karşılaştırmalı bir grameri için ilk etütler) [ABAW 1917, sahife 1-62; 1919, No. 5, sahife 1-79; 1921, No. 2, sahife 1-26].

A. BOROVKOV, *O çastyah reçi v yazıkah tyurkskoy sistemi* (=Türk dillerinde kelime kısımları sistemi) [Revolyuetsiya (Pis, mennost, 2 (1936) sahife 94 vessonrası].

KARL GRÖNBECH, *Der Türkische Sprachbau* (=Türkçe'de Kelime yapısı) I, Kopenhagen 1936, 182 sahife.

b) İsim halleri :

W. BANG, *Vorläufiges über die Herkunft des türkischen Ablativs* (=Türkçedeki -den halinin menşei hakkında muvakkat notlar) [UJ 5 (1925), sahife 392-410].

S. Ş. ÇAĞATAY, *Uygurcada ve eski Osmanlıcada instrumental -on* [DTCFD 8 (1943), sahife 93-107].

A. v. GABAIN, *Über Ortsbezeichnungen im Altürkischen* (=Eski Türkçedeki yer adları hakkında) [Studia Orientalia 14 (Helsinki 1950), 5; 15 sahife].

c) Sayı adları :

W. BANG, *Zum türkischen Zahlwort* (=Türkçede sayı adları üzerine) [Turan 9/10 (1910), sahife 516-540].

A. SAMOYLOVIÇ, *Turetskie çislitel'nie koliçestvennıei obzor poputok ih tolkovaniya* (=Türkçe sayı sıfatlarına ve bunların yorumlarına bir bakış) [Yazıkovednie problemi po çislitel'nım, Leningrad 1927, sahife 135-156].

S. E. MALOV, *K izuçeniyu turetskih çislitel'nih* (=Türkçe sayı sıfatları hakkında) [Sbornik k 45-letiyu nauçn. deyatel'nosti akad. N.Ya. Marra, sahife 271-277].

- V. A. GORDLEVSKİY, *Çislitel'noe 50 v turetskom yazıke -K voprosu o şçete v tyurkskih yazıkah* (=Türkçede 50 sayısı hakkında - Türkçede sayı ve hesap üzerine notlar) [İAN 4, fas. 3-4, sahife 135-147].
- d) Zamirler :
- M. MANSUROĞLU, Türkçede Zamir çekimi [Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 3 (İstanbul 1949), sahife 501-518].
- e) Fiiller :
- Нv. E. KORŞ, *Proishojdenie formı nastoyaşçego vremeni v zapadno-turetskih yazıkah* (=Batı Türkçesinde hal sıgasının menşei) [Drevnosti Vostoçme 3 (Moskova 1907); Fas. 1].
- W. BANG, *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte* (=Türk Dili tarihi üzerine monografiler) [SHAW 1918, 12. Fasikül, 48 sahife; Tenkidi ve tanıtması: M.PALLO, KCsA 1 (1921), sahife 85-89, bunda KORŞ'un yukarıdaki yazısının Bang tarafından bilinmediği gösterilmektedir].
- İ. A. BATMANOV, *Kategoriya vremeni skazumogo v turetskih yazıkah* (=Türk dillerinde zaman katagorisi) [Uzb. NİİKS Sborn.nauçn. trudov, cilt 1, fas. 2 (Taşkent 1934), sahife 18-65].
- A. v. GABAIN, *Die Natur des Praedikats in den Türksprachen* (=Türk dillerinde Prädikat'ın tabiati) [KCsA 3 (1940), 1 fas., sahife 84-94].
- J. DENY, *Gérondif en-(y)işin* (=-(y) işin'li gerondif) [KCsA (1941)].
- J. G. RAMSTEDT, *Zum türkischen Konditional* (=Türkçe şart sıgası) [FUF 29 (1946), sahife 120-126; inandırıcı değil].

ÖTEKİ DİLLERDEKİ TÜRKÇE'DEN İSTİARE'LER

Türkçe ile öteki Altay dilleri arasındaki istiare münasebetlerinden ötedenberi pek çok defalar bahsedilmiştir (meselâ : asıl eser sahife 6, 26, 43); Karşılaştır : HASAN EREN, *Sibirya Türk Dillerinde Mogol Unsurları*. Böyle olmakla beraber şimdiye kadar bu soru üzerinde toplu bir etüt yapılmamış gibi görünüyor.

Ural dilleri ile olan istiare münasebetleri için karşılaştır :

- H. PAASSON, *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen* (Mordwindilindeki Türkçe istiare kelimeler) [JSFOu. 15, 2 (1897), 64 sahife].
- H. PAASSON, *Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen* (=Ostyak dilindeki Türkçe istiare kelimeler üzerine) [FUF 2 (1902), sahife 81-137].
- Z. GOMBOCZ, *Honfoglaláselötti török jövevényzavaik* (=Yurt işgalinden önce Macarcaya geçen Türkçe kelimeler hakkında). Budapeşte 1908, IV+108 sahife.
- Z. GOMBOCZ, *Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (=Macar dilinde Bulgarca-Türkçe istiare kelimeler) [MSFOu. 30 (1912), XVIII+251 sahife].
- KAI DONNER, *Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken* (=Samoyet'ler ile Türkler arasındaki en eski temaslar) [JSFOu. 40, 1 (1924); 42 sahife].

- Z. GOMBOCZ, *Observations sur le consonantisme des mots d'emprunt turcs en Hongrois* (=Macarca'da Türkçeden istiare kelimelerin konson sistemi üzerine müşahedeler); Paris 1929, 80.
- M. RÄSÄNEN, *Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen* (=Perm dillerinde ve Çeremisçe'de Türkçeden istiare kelimeler) [FUF 23 (1935), sahife 103-107].
- R. FUCHS, *Übereinstimmungen in der Syntax der Finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen* (=Türk ve Fin-Ugor dilleri arasındaki sentaks uyumlukları) [FUF 24 (1937), sahife 292-322].

Çeremisçe'de ve Vogulca'da bulunan Tatarcadan istiare kelimeler hakkında bk: asıl eser sahife 117. Fin-Ugor dillerindeki Çuvaşça'dan istiare kelimeler hakkında Bk: asıl eser sahife 130.

Hint-Avrupa (Hint-Cermen) dilleri ile olan istiare münasebetlerinde (Karşılaştır : asıl eser sahife 14), daha önce Türkçedeki eski Hint-Avrupa (Hint-Cermen) dillerinden istiare kelimeler üzerindeki bazı etütleri gösterelim:

- B. MUNKACSI, *Über die "uralten armenischen Lehnwörter" im Türkischen* (=Türkçedeki —en eski Ermeniceden- istiare kelimeler üzerine) [KSz. 5 (1904), sahife 352-357].
- B. MUNKACSI, *Beitraege den alten arischen Lehnwörtern im Türkischen* (=Türkçedeki eski arı dilinden istiare kelimelere dair notlar) [KSz. 6 (1905), sahife 376-379].
- T. KORSCH, *Türkische Etymologien* (=Türkçe Etimolojiler) [Festschrift V. THOMSEN, 1912, sahife 198-201].

Türkçe-İslavca münasebetleri hakkında karşılaştır :

- K. E. O. JAHN; *Turken en Oost-Slaven. Enkele beschouwingen over hun onderlinge betrekkingen. Rede* (=Türken und Ostslawen. Einzelne Betrachtungen über ihre gegenseitigen Beziehungen. Vortrag= Türkler ve Doğu İslavları —Karşılıklı münasebetler hakkında bazı düşünceler—Konferans), 1950, 80, 22 sahife.

Türkçeden istiare kelimelerden şu eserlerde bahsedilmektedir :

- FR. MİKLOŞIÇ, *Die türkische Elemente in den südost-nd-osteuropaischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch)* (=Güneydoğu ve Doğu Avrupa dillerinde (Yunanca, Arnavutça, Rumence, Bulgarca, Sırpça, Küçük Rusça, Büyük Rusça ve Lehçe = Pol dili) Türkçe unsurlar) [Denkschrift WAW phil.-hist. Kl.34 (1885) ve 35 (1886); Tenkidi ve tanıtması: BUDENZ, Nyk 19; H.v. KORŞ, Arhc. f. Slav. Philologie 8-10 (1885-87). Aynı etüt, Denkschrift WAW 37 (1888) ve 38 (1890) da genişletilmiş olarak 194 sahife çıkmıştır].
- FR. V. KRAELİTZ-GREIFENHORST, *Corollarien zu F. MIKLOSIC "Die Türkische Elemente" 1884-1899* (=F. MIKLOSIC'in "Türkçe Unsurlar" 1884-1890 na yeni deliller) [SWAW 166 (1911); No. 4, 65 sahife].

Teker teker diller :

- a)-Rusça (Karşılaştır : Malov - asıl eser s. 79.

- F. ERDMAN, *Iz'yasnenie neskol'kih vostochnih slov, pereşedşih iz vostochnih yazıkov rossiyskiy* (=Rus diline Doğu dillerinden istiare edilmiş bir kaç kelimenin açıklanması)

[Kazanskiy Vestnik 1828, cilt 9, sahife 33-35; Trudy i lëtop. Obşç-va istorii i drevnosti ross. 1 (1830), sahife 215-245].

- A. KAZEMBEG, *Zapiska o slovah russkikh zaimstvovannih iz vostochnih yazikov* (=Rus diline Doğu dillerinden istiare edilmiş kelimeler hakkında bir kaç not) [IAN po otd. russk. yaz. slov. 1852, sahife. 125-128].
- P. MELIORANSKIY, *Zaimstvovanniya vostochniya slova ve pamyatnikañ russkoy pis'mennosti do mongol'skago vremeni* (=Mogol'lar devrine kadar Rus anıtlarındaki Doğu dillerinden istiare edilmiş kelimeler) [Izv. otd. russk. yaz. AN, 1906, cilt 4].
- P. MELIORANSKIY, *O turetskikh elementah ve pamyatnikañ russkoy pis'mennosti do mongol'skago perioda* (=Mogol'lar devrine kadar olan Rus anıtlarında Türkçe unsurlar) [Zap. Vost. Otd. R. Arch. Obşç. 17 (1907)].
- F. KORŞ, *Ob etimologii slova "nogata"* (=“Nogatta” kelimesinin etimolojisi hakkında) [Drevnosti Vostochniya 4 (Moskova 1913), sahife 96 ve sonraları].
- J. BENZING, *Zuz Etymologie des russ. (o)vrag "schlucht"* (=Rusça (o) vrug “çukur” kelimesinin etimolojisi üzerine) [ZfSPh. 20 (1948), sahife 109-111].
- B. NIKITINE, *Note sur quelques emprunts russo-turcs* (=Rus-Türk kelime istiareleri üzerine notlar) [JA 1952, sahife 75-77].

b) — Polonya dili (Lehçe) :

- ANT. MUCHLINSKI, *Zródlostownik wyrazow ktore przeszly, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z jezikow wschodnich, z dolaczeniem zbioru wyrazow przeniesonych z Polski do jezyka tureckiego* (=Polonya-Leh-diline Doğu dillerinden istiare edilmiş kelimeler hakkında notlar), St. Petersburg 1858, 158 sahife.
- JAN KARLOVICZ, *Mémoire sur l'influence des langes orientales sur la langue polonaise* (=Doğu dillerinin Polonya-Leh-diline tesirleri hakkında muhtıra), [Actes du VIe Congres intern. des Oriental. Leyde 1883; Leiden 1885; II, sekt. 1, sahife 409-441].
- AL. BRÜCKNER, *Słownik etymologiczny jezyka polskiego* (=Etymologisches Wörterbuch der polnischen Sprache=Polonya-Leh-dilinin etimolojik Sözlüğü), Krakau 1927, 806 sahife.
- T. KOVALSKI, *W sprawie zapozyczen tureckich w jezyku polskim* (=Über die türkische Lehnwörter im Polnischen=Polonya-Leh-dilinde Türkçeden istiare edilmiş kelimeler hakkında) [Symbola grammatica in honorem Joannis Rozwadowski, Krakau 1927, cilt: 2, sahife 347-353].
- A. ZAJACZOWSKI, *Z dziejow zapozyczen orientalnych w polszczyźnie* (=De l'histoire des emprunts orientaux en polonais=Doğu dillerinden Polonya-Leh-diline yapılan istiarelerin tarihine dair) [Sprawozdania 3 (1949), sahife 145-154].

c) — Sırp ve Hırvat dilleri :

- LOUKA MARINKOVITCH, *Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe* (=Sırp diline istiare edilmiş Farsça, Arapça ve Türkçe Kelimelerin Sözlüğü, Sırp edebiyatından bir parça ile) [Verhandlungen des 5. intern. Oriental-Kongr. Berlin 1881, cilt 2, 2 (Berlin 1882), sahife 299-332].
- C. POPOVIC, *Turkske i druge istoçanske reči u našem yeziku* (=Türkische und andre orientalische Wörter in unserer Sprache=Dilimize Türkçeden ve başka Doğu dillerinden girmiş kelimeler) [Glasnik Srpskog Učenog Društva 59 (Belgrad 1884)].

HANNES SKÖLD, *Die Türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen* (=Sırp-Hırvat dilindeki Türkçeden istiare edilmiş kelimeler) [LUA 18 (1922) No. 3, 110 sahife].

N. DMITRIEV, *Etyudı po serbsko-turetskomu yazukovomu uzaimodeystviyu* (=Sırp-Türk dilleri münasebetleri üzerine etüt) [DAN 1928, sahife 17-22].

d) — Romence :

THEOPH. LÖBL, *Elemente turcesti, arabeşti şi persane in limba Româna* (=Romen dilindeki Türkçe, Arapça ve Farsça unsurlar). İstanbul 1894, 24+104 sahife.

LAZ. SAINÉANU, *Influenta orientale asupra limbei şi culturai române I. Introducerea, II. Vocabularul: 1. Vorbe populare, 2. Vorbe istorice* (=Romen dili ve kültürü üzerinde Doğu tesirleri I. Giriş, II. Sözlük: 1. Halk sözleri, 2. Tarihî sözler) Bükreş 1900. [Fransızcası: *L'Influence orientale sur la langue et la civilisation roumaines, I. La langue: les éléments orientaux en roumain; "Romania" 30* (Paris 1911), sahife 539-566, 31 (1902), sahife 82-99, 537-589---Tenkidi ve tanıtması: Liter. Centralbl. 1901, sahife 459; ZFRPh. 276, sahife 227 ve sonraları; Bull. Soc. Ling. Paris 50 (1901), sahife XVIII ve sonraları; Revue Critique 1903 sahife 399].

LAZ. SAINÉANU, *De l'existence d'éléments preosmanlis en roumain* (=Romen dilindeki eski Osmanlıca unsurların varlığı hakkında) [Bull. Soc. Ling. Paris 50 (1901), sahife X ve sonraları].

TH. LOEBEL, *Contributiuni i obseratiuni relative la opera "influenta orientala" de L. Saineanu* (=L. Saineanu'nun "Do, u tesirleri" eseri üzerine geçici müşahedeler ve notlar) [Romen İlimler Akademisi "Analele"sı 1909, Edebiyat kısmı cilt 30, sahife 225-264].

e) — İtalyanca :

LUIGI BONELLI, *Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell'italiano* (=Türkçedeki İtalyanca unsurlar ve İtalyancadaki Türkçe unsurlar) [L'Oriente 1 (1894), sahife 178-196].

f) — Yunanca :

L. RONZEVALLÉ, *Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumelie et spécialement d'Adrinople* (=Rumeli ve özel olarak Edirne Rum halk dilinde Türkçeden istiare edilmiş kelimeler) [JA 18 (1911), sahife 69-106, 257-336, 405-462; Karşılaştır: *Melanges de la faculte orientale* 5, No. 2 (Berut), sahife 517-588].

Almancaya sokulmuş Türkçe kelimelerden de şu eserlerde bahsedilmektedir.:

E. LITTMANN, *Morgenlaendische Wörter im Deutschen* (=Almancadaki Doğu dillerinden kelimeler). Tübingen 1924, XII+163 sahife.

KARL LOKOTSCH, *Etymologisches Wörterbuch der europäeischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprung* (=Doğu dillerinden Avrupa (Cerman, Roman ve Slav) dillerine geçmiş kelimelerin etimolojik Sözlüğü), Heidelberg 1927, XIX+243 sahife [Tenkidi ve tanıtması: E. LITTMANN, *Deutsche Literaturzeitung* 1927, No. 30, sahife 1443-1441; W. PRINZ, *ZDMG* 81 (1927), sahife 311-312; H. RUST, *OLZ* 1928 No. 3., sahife 175-184].

TÜRK DİLİNİN TASNİFİ DENEMESİ

ABEL REMUSAT (*Recherches sur les langues tatares*=Tatar dilleri üzerine araştırmalar, Paris 1820) zamanından beri Türk dillerinin ve diyeleklerinin bugünkü hısımlık derecelerine ve dil tarihlerine hakkiyle uyacak bir "Türk Dilleri tasnifi"ni ortaya koymak yolunda uğraşmalar yok değildir. Bu yoldaki en eski çalışmalar şunlardır :

- I. BÉRÉZİN, *Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs* (=Müslüman lehçeleri üzerine araştırmalar I. Türk Diyelekleri sistemi), Kazan 1848.
 H. VAMBERY, *Das Türkenvolk* (=Türk kavmi) [Bk: asıl eser sahife 64].
 W. RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (=Kuzey Türk dillerinin Fonetiği) [Bk. asıl eser sahife 65].
 AUG. MÜLLER, *Der Islam im Morgen-und-Abendlande* (=Doğu'da ve Batı'da Müslümanlık), 1885/1887 cilt: 2 sahife 72-74).
 H. V. E. KORŞ, *Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam* (=Türk kavimlerinin dillerine göre tasnifi) [Etnogr. Obozr. 84-85 (1910), sahife 114-124].
 W. RADLOFF, *Alttürkische Studien* (=Eski Türkçe etütler) [Izv. Ross. AN. 1911; sahife 305-ve 427].

Bütün bu etütlerde Türk dillerinde alt gurupların varlığı açıkça tesbit edilmiştir. Bunlardan birisi Gagauz'ların diyeleği ile Kırım'ın güney sahillerindeki Türklerin diyeleği ve daha sonra Azerice'yi ve Türkmence'yi bir araya tophyan Osmanlıca (Türkiye Türkçesi) gurupdur. Bu alt gurupa, şimdi pek çok kereler (XI inci yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmış olan *Divanü Lugat-it-Türk*'te Oğuzca diye verilen örneklere dayanarak) "Oğuzca" adı verilmektedir ki bütün öteki Türk dillerinden çok açık bir surette ayrılmaktadır.

Öteki diyeleklerin bir araya toplanmasında hâlâ tereddüt hüküm sürmektedir. AUG. MÜLLER, bunları üç gurupa ayırır :

- a) Kuzey dilleri: Sibiryata tatarları
- b) Doğu dilleri: Kaşgar tatarları, Özbekler, Buhara'lılar, Hive'liler, Kırım tatarları, Kazan tatarları, Güney Rusya Bozkırları kavimleri.
- c) Batı dilleri: Azerbaycan'lılar, Osmanlı'lar, Türkmen'ler.

RADLOFF ise şu şekilde dört gurupa ayırır :

- a) Doğu dilleri : Altay'lılar, Baraba Bozkırları kavimleri, Obi ve Yenisesi'nin yukarı mecrasındaki kavimler
- b) Batı dilleri : Batı Sibiryata Tatarları, Kara Kırgız'lar, Kırgız-Kazak'lar, Başkurt'lar, Volga Tatarları.

- c) Orta-Asya dilleri : Tarañç'lar, Kaşgar'lılar, Özbek'ler, Sart'lar.
 d) Güney dilleri : Türkmen'ler, Azerbaycan'lılar Osmanlılar, Bulgar ve Romen Gagauz'ları, Güney Kırım Tatarları.

KORSCH ise şu guruplara ayırmaktadır :

- a) Batı dilleri : Osmanlı'lar, Azerbaycan'lılar, Türkmen'ler, Gagauz'lar, Güney Kırım Türkleri
 b) Doğu dilleri : Orhon- Yenisei dili (ölü), Uygur dili (ölü), Çağatay dili (ölü), Polovçi-Koman dili (ölü), Karagas dili, Koybal dili, Sagay dili, Salar dili.
 c) Kuzey dilleri : Batı Sibirya ve Volga Tatarları.
 d) Karışık guruplar : 1- Yakut dili, Çuvaş dili; 2 - Türkistan diyelekleri.

Bugün genel olarak kullanılan tasnifi SAMOYLOVIÇ meydana getirmiştir :

- A. N. SAMOYLOVIÇ, *Nekotorie dopolneniya k klasifikatsii turetskih yazıkov* (=Türk dillerinin tasnifi üzerine yeni düşünceler), Leningrad 1922.
 A. N. SAMOYLOVIC, *K voprosu o klasifikatsii turetskih yazıkov* (=Türk dillerinin tasnifi üzerine etütler) [Byull. Organ. Komiss. po Soyuzn. I. Turkolog. S'ezda, 1926, No. 2].

SAMOYLOVIÇ, bazı seslerin çeşitli şekillere girmesini, kendi tasnifi için seas olarak almıştır :

*täğ'dağ' > dāğ (Oğuz gurupu), tağ (Özbekçe, Yeni Uygurca veb.), tau (Tatarca, Kazakça veb.)

*qālğan=qālan (Oğuz gurupu), qalğan, (Özbekçe, Tatarca, Kazakça veb.)

*...ig > ...i (Oğuz gurupu), ...ik (Yeni Uygurca veb.), ...ü (Kırgızca, Oryotça), veb.

Böylece şu tasnif ortaya çıkmaktadır :

- 1 — Güney-Batı veya Oğuzca gurupu: Osmanlıca, Azerice, Türkmence.
- 2 — Güney-Doğu gurupu: Kuzey Afganistan'dan ve Buhara'dan Kaşgar'a, Hotan'a, Doğu Türkistan'ın öteki vâhalarına kadar Türk diyelekleri.
- 3 — Orta gurup: Harezmi (Eski Hive hanlığı).
- 4 — Kuzey-Batı gurupu: Kırım bozkırlarından başlayarak Volga-Ural alanından ve Batı Sibirya'dan geçerek Altay'lara kadar süren saha — Polovçi'ler (ölü), (yani Koman'lar ve kıpçak'lar dahil)
- 5 — Bulgarca gurupu: Çuvaşça.

6 — Kuzey-Doğu gurupu: Orhon - Yenisei dilleri (ölü), Uygurca (ölü), Tuwin'ce, Hakazca, Yakutça.

Bu tasnif de bizleri tamamiyle tatmin edememektedir. Herşeyden önce üçüncü gurupun şemada hiç bir zaman özel bir yere hakkı olmadığını da açıkça görüyorum; zira burada SAMOYLOVIÇ'in birinci ve ikinci guruplarının temas alanında bulunup ancak Hive hanlığının siyasi sınırları ile ayrılarak Özbekçe'nin ve Türkmençe'nin açıkça bir karışması sonunda meydana çıkan bir dilden bahsedilmektedir. Şimdi burada da büyük bir güçlük ortaya çıkmaktadır; öteki diller dahi, daha yakından bir inceleme ile, birer karışma olarak kendilerini göstermektedirler. Bu karışmalardaki esaslar ise, SAMOYLOVIÇ'in üçüncü gurupunda olduğu gibi, bu kadar basit bir şekilde kavranılamaz. O halde bu tasnifi nasıl yapmalıyız?

Herşeyden önce Oğuzca alt gurupunun varlığında hiç bir araştırmacının şüphe ve tereddüt göstermediğini hatırlıyalım. Bu Oğuz Türkleri alanlarının, Mogol fırtınasının düzeltici tesirlerine, yalnız kısa bir zaman bile olsa, uğramış bulunan yerler olması da hiç bir tesadüf eseri değildir. Karadeniz ve Hazer denizi çevresindeki bozkırların bütün kenar mntıklarının da, evvelce birleşik olan fakat Doğudan gelen tesirler ile yapıları bozulmuş bulunan bir dil alanının müşterek özelliklerini göstermeleri de yine hiç bir tesadüf eseri değildir. Karadeniz ve Hazer denizi çevresindeki bu Türk dilleri, Oğuz gurupu dilleri ile en sıkı münasebette bulunmuşlardır. Böylece ilk bakışta görüldüğü gibi, ABEL REMUSAT'nın Osmanlıca'yı ve Çuvaşça'yı aynı alt gurup içinde toplaması da asla gülünç görülmemelidir.

Bu Batı Türk dillerinin, Doğu Türk dilleri karşısındaki özelliklerini göstermek üzere, bir kaç örnek vermek isterim :

a)—Kelime hazinesinde :-

Doğu dillerinde	: tamğa'malik olma işareti'(>Batı dillerinde istiare kelime) : Batı dillerinde-tuğra (Osmanlıca, sultan işareti; Ukrayna dilinde: tavro <Türkçe Çuvaşça tura),
Doğu dillerinde	: erin'dudak': -Batı dillerinde- Osmanlıca dudak, Çuvaşça tuta.
Doğu dillerinde	: * kin' göbek': Batı dillerinde- * köp (Osmanlıca göbek, Çuvaşça kāvapa).

Doğu dillerinde : āq'beyaz' (<Toharca ārki ?> Batı dillerinde istiare kelime): Batı dilleri sarı (=Doğu dillerinde- sarıg'sarı') veb.....

b) —Gramerde :

Doğu dillerinde : * qa'datif-e-hali eki); Batı dillerinde * a(Osmanlıca veb.... Çuvaşça)

Doğu dillerinde : -ğan (bir defalık eylem partisipi), -a turğan (bir çok defalık eylem partisipi); Batı dillerinde : -an (bir defalık eylem partisipi), -ağan (bir çok defalık eylem partisipi)

Oğuzcadaki bu -an:-ağan farkı her halde Kaşgarlı Mahmut tarafından da XI nci yüzyılda biliniyordu. Fakat bunun anlamı Doğu Türklerince vuzuhsuz idi. Osmanlıcada ve -daha vazıh olarak -Türkmencede bu şeklin eskiden beri yaşadığını bir çok izler ve deliller ispat etmektedir (Osmanlıca: çalışan;bir iş işliyen', çalışkan; çok çalışan; Türkmençe: baran; giden', baragan, barıçı 'daima tekrar giden'....) Kuzey Kafkasya'daki Türk dillerinde de (Karaçay'ca-Balkarca, Kumukça) : kelgen'gelen' (şekil bakımından Doğu Türkçesinin tesiri altında) ve kelegen 'muayyen bir halde veya daima tekrar tekrar gelen' arasındaki fark hâlâ bu canlılığı ile vardır. Çuvaşçada kilen 'gelen' ve ona uygun şekiller ölmek üzeredir; halbuki kileken şekli normal partisipi bildirmektedir.

Burada tek tek teferrüata girişilemez. Her şeyden önce Türk dillerinin herhangi bir tasnifi için esas olarak iki gurup kabul etmek gerektir :

1—Doğu gurupu (esas temsilcisi: Uygurca ve Özbekçe; belki de bir çok alt guruplarla)

2—Batı gurupu (hiç olmazsa 2 alt gurup;a -Oğuzca, b-Karadeniz ve Hazer denizi dilleri- Bulgarca veb...).

Bu Batı gurupu, Doğu gurupunun tesirleri ile, belki de daha Mogollar zamanından önce fakat herhalde bu zamanlarda ve Mogol hâkimiyeti denilen yüzyıllarda hemen tamamıyla bozulmuş ve Doğu Türkçesine daha çok yabancılaşmıştır. Bunu Komanca'da tesbit edebiliyoruz : Bu dilde azam 'insan' (azov coğrafya adında olduğu gibi), Batı Türk dilinin daha henüz normallaşmamış bir bakiyesini gösterir (azam-en yeni Hazerce?<adam; Azov: Bulgarca veb. azah 'ayak, ırmak ağzı' =Eski Türkçe adaq, Osmanlıca ayak).

Türk dillerinden bir çoğu -hele Kırgızca, Altay dilleri ve Yakutça-şimdilik bu yukarıdaki guruplardan birine kesin olarak katılamazlar. Burada da bütün ilk çalışmalara rağmen daha pek çok yapılacak iş vardır. Karşılaştır :

N. A. BASKAKOV, *K voprosu o klassifikatsii tyurkshih yazukov* (=Türk dillerinin tasnifi meselesine dair) [IAN 11 (1925), sahife 121-134].

S. E. MALOV, *Drevnie tyurkski yazuki* (=Eski ve yeni Türk dilleri) [IAN 11 (1925), sahife 135-143].

ESKİ TÜRKÇE ve ORTA TÜRKÇE

Hun'lar, bugün herkesçe, Türk'lerin ilk ataları olan veya Türk'lerin asıl ilk atalarına dil bakımından çok yakın bulunan bir kavim olarak sayılmaktadır. Ben burada Hun'lar hakkında birkaç yenice eseri zikretmekle iktifa edeceğim; bunlardan da daha ileriye gidilebilecek yollar öğrenilebilir :

E. v. ZACH, *Einige Verbesserungen zu DE GROOT, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (=DE GROOT'ın Hıristiyanlıktan önceki zamanın Hun'ları adlı eserine birkaç düzeltme) [As. Maj. 1 (1924), sahife 125-133].

L. LİGETİ, *Die Ahnentafel Attilas und die hunnische Tan-Hu-Namen* (=Attila'nın ataları tablosu ve Hun'lardaki Tan-Hu adları) [As. Maj. 2 (1925), sahife 290-301].

K. İNOSTRANCEV, *Chunnu und Hunnen* (Chnnu ve Hun'lar), Leningrad ²1926, büyük 8°, 152 sahife.

K. JETTMAR, *Hunnen und Hsiung-nu—ein archäologisches Problem* (=Hun'lar ve Hsiung-nu'lar— Bir arkeoloji meselesi) [Archiv für Völkerkunde 6-7, sahife 166-180]. Hun'ları dilleri hakkında şu eserlerle karşılaştır :

K. SHIRATORI *Über die Sprache der Hiung-nu und der Tung-hu-Stämme* (Hiung-nu'ların ve Tung-hu kabilelerinin dili üzerine) [Bull. AN, St. Petersburg 1902].

K. SHIRATORI, *Sur l'origine des Hiung-nu* (=Hiung-nu'ların menşei üzerine) [JA 1923, sahife 71-81].

B. v. ARNIM, *Bemerkungen zum Hunnischen* (=Hun'lara dair notlar) [ZfSPh. 13 (1936), sahife 100 ve sonrası].

J. NÉMETH, *A hunok nyelve* (=Die Sprache der Hunnen=Hun'ların dili) [*Attila es hunjai*'de, Budapest 1940, sahife 217-226].

LOUIS BAZIN, *Un texte proto-turc du IVe siècle: le distique Hiong-nou du "Tsin-chou"* (=IV üncü yüzyıldan kalma bir en eski Türk metni: Tsin-chou'daki Hiong-nou bileşik kelimesi) [Oriens 1 (1948), sahife 208-219; Bu yazımın A. v. GABAİN tarafından yapılan tenkidi ve tamıması [İslâm 29, sahife 244-249] okuyuş için tamamiyle bambaşka bir teklif ortaya atmaktadır; fakat bu da BAZIN'in denemesinden çok daha az tatmin edicidir]

Bunlardan başka F. ALTHEIM'in "*Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter* (= Yunanlılar zamanında Asya'nın umumi tarihi) 1947-48 "adlı eserinde görülen "*Hunnische Runen* (= Hun çivi yazıları)" fashına da bakılmalıdır.

Eski Türkçe, henüz Müslümanlık ile temas etmemiş olan OrtaAsya Türk'lerinin anıtları, yazıtları, el yazmaları ve levha halindeki basmaları (=Blockdrucke) dilini bir araya toplar (A. v. GABAIN, *Alttürkische Grammatik*, sahife 1.). Eski Türkçe yazı dilinin ve onun tipik kültürünün en parlak devri olarak VIII inci ile XIII üncü yüzyıllar sayılmaktadır. Her hangi bir metnin en yeni kopyası, XVII inci yüzyıl sonundan, yani öteki Türk dilleri alanında artık ancak Orta Türkçe'den başkası ile tavsif edilemeyecek olan bir zamandan, kalmadır. Eski Türkçe deyimini bu kadar geniş tutmakta bazı düşüncelerim vardır. Kuzey Mogolistan'da, Yukarı Yenisei alanında, Semireçi'de ve Talas vâdisinde (En eskileri VII inci yüzyıl sonundan kalmış gibi görünmektedirler) bulunan yazıtların dilini ve yazmaların bunlara çok yakın gelen şekillerini her halde "Eski Türkçe" olarak göstermek, daha eski yazmaların dilini "Eski Uygurca" ve daha yeni yazmalar (takriben XI inci yüzyıldan beri) ile basma levhaların dilini "Orta Uygurca" olarak bildirmek, belki tavsiye de edilecektir. Dil tarihi araştırmaları için böyle bir ayırma, bence biraz önemli gibi görünüyor. ALTTÜRKISCHE GRAMMATİK'te örneklerde kaynakların gösterilmesiyle olsun bu ayrılığın konulması memnun edici bir hal ise de aynı eserde sözlük kısmında Türkçe, Eski Uygurca ve Orta Uygurca kelimelerin hiç bir özel işaret olmaksızın bir araya toplanması da eseflere değer (Yüksek Almanca'nın eski ve orta devirlerinin karışık bir sözlüğü bu çeşitten işaretler olmaksızın tasavvur edilebilir mi?)

Diyeleklerine göre Budist yazmalardan daha çok eski olan Yazıtlar, çivi yazısına benzer bir yazı ile yazılmış olup meydana gelişleri zamanı, açıkça ve her türlü şüpheden âri bir surette aydınlatılmamıştır. Bu çivi yazısındaki bazı şekiller, Ön-Asya'daki yazı şekillerinin birinden neşet etmiş gibi görünmektedir; öteki şekiller ise Türk topraklarında yaratılmış olmalıdırlar. Bunlar hakkında bilhassa karşılaştırm :

O. DONNER, *Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie* (=Asya'nın kuzeyindeki Türk alfabesinin menşei üzerine) [JSFOu. 14 (1896), 1; 71 sahife].

W. RADLOFF, *Die vorislamitischen Schriftarten der Türken und ihr Verhaeltnis zu der Sprache derselben* (=Türk'lerin Müslümanlıktan önceki yazı çeşitleri ve bu yazıların onların diline olan münasebetleri) [Bull. AN, St. Petersburg 1908, sahife 834-856].

AHMET CEVAT EMRE, *Sur l'origine de l'Alphabet Vieux-Turc* (=En eski Türk alfabesinin menşei üzerine), İstanbul 1938 [Tenkidi ve tanıtması: J. BENZING, OLZ 1940, No. 10. sahife 374-375; Emre'nin teorisi dayanıklı değildir].

A. v. GABAIN, *Alt-türkisches Schrifttum* (=Eski Türkçe Yazı dili) [SBAW 1948 No. 3, (Berlin 1950) 24 sahife].

Sogud yazısı, ancak bazı Budist yazmalarında kullanılmıştır. Halbuki buna çok yakın olan Uygur yazısı, daha geniş bir yayılış alanı göstermektedir ve daha sonraları Mogol'lar ve Mançu'lar tarafından da kabul edilmiştir (Bk: asıl eser sahife 40 ve 22). Bu yazının Ön Asya menşeli oluşu ise tamamiyle açıktır. Karşılaştır :

E. GAUTHIOT, *De l'alphabet sogdien* (=Soğud alfabesine dair) [JA. 10, 17 (1911), sahife 81-95].

A. v. LECOQ, *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde* (= Uygurca yazı bilgisine kısa kılavuz), MSOSW 1919, sahife 93-109].

Türkler Mani dinini kabul edince de Manihai yazısı ile yazmışlardır. Bunun için bk:

M. LIDZBARSKİ, *Die Herkunft der manischaeischen Schrift* (=Manihai yazısının menşei) [SBAW 1916, sahife 1213-1222].

Bu üç yazı şekli yanında, bir çok Budist yazmalarında Hindistan'dan neşet etmiş bulunan bir alfabe - Brahmi Yazısı - kullanılmıştır. Bu yazı ile olan metinler, henüz yayımlanmamış gibidir.

Ara sıra Uygurca yazmalar, Çin, Tibet ve Suriye yazıları ile de yazılmıştır.

Eski Türkçe'nin, Eski ve Orta Uygurca'nın el kitabı olarak şu eser zikredilebilir :

A. v. GABAIN, *Alt-türkische Grammatik, Mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch. Mit vier Schrifttafeln und sieben Schriftproben* (=Eski Türkçe'nin Grameri; bibliyografya, okuma parçaları ve yeni Türkçe ile kısa sözlük; dört yazı levhası ve yedi yazı örneği ile) [Porta Ling. orient. 23; Leipzig 1941 8°, XVIII+357 sahife; Tenkidi ve tanıtması: C. BROCKELMANN, ZDMG 96 (1942), sahife 353-364].

—Şimdi 2 inci baskısını (1950) 15 sahife yeni ilâvelerle elde etmek güç değildir; bunun tenkidi ve tanıtması: N. POPPE, HJAS 14 (1951), sahife 642-650; S. ÇAÇAY, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi 8 (1951), sahife 685-686; J. BENZING, *Der Islam* 30 (1952), sahife 226-230].

Bu eserin bibliyografya kısmında noksan bulunan ve tamamiyle yeni olan eserler de şunlardır :

V. RADLOV, *K voprosu ob uygurah* (=Uygur'lar hakkında); St. Petersburg 1893, 130 sahife.

P. PELLiot, *JA'da ve T'ONUNG PAO da birkaç küçük yazı*

- FR. GIESE, *Zu j¹l¹m¹s¹inde (Kültegin-inschrift I E 33) (=Kültegin yazıtı I E 33 de görülen j¹l¹m¹s¹inde hakkında) [OLZ 30 (1927), sahife 551 ve sonrası].*
- J. NÉMETH, *Zur Erkläerung der Orchon-inschriften* (=Orhon yazıtlarının açıklanması üzerine) [WI (Festschrift Giese) (1941), sahife 34-35].
- S. Ş. ÇAĞATAY, *Altın yaruk'tan iki parça* [DTCF yayımları No. 46, Ankara 1945].
- A. V. GABAİN, *Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen* (=Eski Türkçede yer adlamaları üzerine) [Studia orient. 14 (Helsinki 1950) 5, 15 sahife].
- A. V. GABAİN, *Die Pronomina im Alttürkischen* (=Eski Türkçe'de zamirler) [ZDMG 100 (1950), sahife 581-591].
- S.E. MALOV, *Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov. Teksti i perevodı Mosvaniya* (=Türk'lerin Yenisei yazıtları hakkında) [Moskova -Leningrad (Akademi) 1951, Tanıtması: N. POPPE, ZDMG 102 (1952), sahife 411-413].
- S. E. MALOV, *Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov. Teksti i perevodı* (=Türk'lerin Yenisei yazıtları hakkında). Moskova-Leningrad (Akademi) 1952.
- C. BROCKELMANN, *Zu den alttürkischen Inschriften aus dem Jenissei-gebiet* =(Yenisei alanındaki Eski Türkçe Yazıtlara dair) [UJ 24 (1952), sahife 137-142].

BAŞKA ESKİ TÜRK DİLLERİ

Eski Türkçe'nin yanı sıra, başka eski Türk dillerini de gözden geçirelim. Fakat bunlardan şimdiye kadar pek cüzî bir malzeme elimize geçmiş bulunuyor; bunların da değerlendirilmeleri ise henüz tamamlanmamıştır. Yunan (Bizans) kaynaklarında bulunan malzeme, MORAVCSIK'ın "*Byzantino-Turcica*"sında toplanmıştır.

Bunlarda Karadeniz ve Hazer denizi bozkırları alanında ve onun kenar bölgelerinde bulunan eski Batı Türk'lerinin Eski Türkçe'ye (kısmen de Orta Türkçe'ye ve Orta Uygurca'ya) uyan dil kademeleri görülmektedir

- a) Eski Oğuz'ların dili (Ouzoi veb...)- KAŞGARLI MAHMUT'taki daha sonraki Yeni Oğuz'lardan (XI inci yüzyıl) ayırdetmek için VI-VII inci yüzyıl Oğuz'ların diline "Eski Oğuzca" diyeceğim. Bu dili, yalnız özel adlar ve kabile adları ile biliyoruz; bunları da önceleri -hemen daima kifayetsiz vasıtalar ile-yapılan çeşitli tevil denemeleri ile meydana çıkarıyoruz (karşılaştı: asıl eser sahife 35). Bununla beraber J. G. RAMSTEDT, Oyrat'ların adlarını (Bk: asıl eser sahife 57) Oğuz'ların adları ile birleştirmistir ki ses bakımından tamamiyle imkân dahilindedir. [*Etimologiya imeni Oyrat*, ZİRGO otd. etnogr. 34 (1909), sahife 547-558].
- b) Bugünkü Bulgar'ların Türk soyundan ataları ve Çuvaş'ların (Bk. asıl eser sahife 127) ataları olan Bolgar'ların dilleri -Bolgar'lar

hakkında genel bilgi için : CHRISTIAN GERARD, *Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube* (= Volga Bulgar'ları ve Tuna Slav'ları) Paris 1939 [Tenkidi ve tanıtması : J. BENZING, OLZ 1941, No. 3, sahife 125-126] adlı esere bakınız. Bunlardan VII inci yüzyılda Balkan yarımadasına göçmüş bulunan Tuna Bulgar'larının dili ise, birkaç özel adda, bunlardan başka da Tuna Bulgar'ları prensleri listesinin esrarlı Bulgarca kelimelerinde kalmıştır. Bunları tevil denemeleri için ve bunlar üzerine yapılan münakaşalar için düzinelerce sayfeler doldurulmuştur; bu etütlerden birkaçı şunlardır :

- A. KUNIK; *O rodstve ħagano-bolgar s ħuvaşami po slavyano-bolgarskomu imeniku* (=Eski Bolgar'ların ħuvaş'lar ile hısımlığı hakkında) [ZAN 1879, ek No. 2, sahife 118-161].
 W RADLOFF, *Analiz bolgarskih ħislitel'nuħ imen* (=Bolgar sayı sıfatlarının analizi) [ZAN 32, 2. ek, sahife 138-143].
 J. MARKWART, *Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Çatalar und in der altbulgarischen Fürstenliste* (=Çatalar yazıtında ve Eski Bulgar Prens listelerinde Eski Bulgar'ca deyimler) [İzv. Russ. Archeol. İnst. v Konstantinoplë 15 (1911), sahife 1-30].
 J. J. MIKKOLA, *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren* (=Türk asıllı Tuna Bulgar'larının kronolojisi) [JSFOu. 30 (1913-18), 33 sahife].
 STEFAN MLADENOV, *Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d'Asparuch en Bulgare moderne* (=Modern Bulgaristan'da Eski Asparuch Bulgar'larının dil izleri) [Revue des études slaves 1 (1921), 1, sahife 38-53].
 N. İ. AŞMARIN, *Neskol'ko slov o trude* I. I. Mikkola, *Ĥronologiya Dunayskih bolgar* (=Emek ve iş hakkında birkaç kelime) [İOAIIE 32 (1923), sahife 227-237].
 V. N. ZLATARSKI, *Die Bulgarische Zeitrechnung i=Bulgar'larda zaman hesabı* [JSFOu. 40, 2 (1924), 7 sahife].
 İVAN ŞIŞMANOV, *L'Étymologie du nom "Bulgare"* (=Bulgar adının etimolojisi) [KSZ 3-4 (1903-04)].
 LOUIS KATONA, *Omurtag* [KCsA. 2 (1926-32), sahife 384-387].
 J. NÉMETH, *Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch* (=Kobrat ve Esperüch adlarının menşei) [KCsA. 2 (1926-32), sahife 440-447].
 GÉZA FEHÉR, *Die Sprachreste der Donau-Protobulgaren* (=Eski Tuna Bulgar'larının dil bakiyeleri) [Bull. Inst. Arch. Bulg. 5 (1928-29), Sofya, sahife 127-158].

Fakat en önemli eser bana aşağıdaki gibi geliyor :

- J. MARQUART, *Die nichtslawischen (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste* (=Bulgar Prensleri listesinde Slavca olmıyan (eski Bulgarca) deyimler) [T'oung Pao - seri 2, 11 (1910), sahife 649-680].

Burada MARQUART, benim fikrimce haklı olarak, izah denemesini sayılara ve hayvanlı takvim yıllarına istinat ettirmekte ve şüphesiz en doğru izahı, uzak doğudan da genel olarak bilindiği üzere, hükümet

sözleri bahis konusu olduğunu vermekle yapmaktadır. Böylece yukarıda bildirilen yayınların epeyce büyükçe bir kısmı ve bunlardan çıkarılan ve hele Eski Bulgarca'nın fonetik durumu hakkındaki neticeler tamamıyla zayıf ve lüzumsuz kahlılar.

Volga Bulgar'larının dili bahsinde küçük bir etüdümdede – Die angeblichen Bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen (=Macarçada Bolgar Türkçesinden istiare olduğu bildirilen sözler) [ZDMG 98 (1944), sahife-24-27 – bir Eski Bulgarca ve bir Yeni Bulgarca kademeleri ayırmıştım ki bunlardan birincisinde z ve $z < \delta$., ikincisinden (takriben XI inci yüzyıldan beri) $z > r$ ses değişimi vardır. Daha eski kademesi için-Bulgar'ca ve "Suvarca-Kaşgarlı Mahmut'un divanında (Bk: asıl eser sahife 81) da her halde vasıtalı bir tahkike istinat eden pek cüzî ve noksan bazı malûmat vardır. Daha yeni şekiller, Volga Bulgar'larının XIII üncü ve XIV üncü yüzyıllardan kalma mezar yazıtlarından öğrenilmektedir :

- N. I. AŞMARIN, *Bolgary i çuvaşi* (=Bolgar'lar ve Çuvaş'lar) [IOAİE18 (1902), sahife1-132].
 N. KATANOV, *Epigrafiçeskiy pamyatnik Voljskoy Bulgarii* (=Volga Bulgar'larının mezar yazıtları hakkında) [IOAİE 21 (1905), sahife 263-268].
 A. A. ŞAHMATOV, *Zamétka o yazıkě voljskih bolgar* (=Volga Bulgar'larının dili hakkında) [Sborn. Muz. Antrop. i Etnogr. 5 (1918), Petrograd, sahife 395-397].
 A. SAMOYLOVIÇ, *Turun-tudun* [Sborn. Muz. Antrop. i Etnogr. 5 (1918), Petrograd, sahife 398-400].
 N. F. KATANOV, *Çuvaşskie slova v bolgariskih i tatarskih pamyatnikah* (=Bulgar ve Tatar yazıtlarında Çuvaşça kelimeler). Kazan 1920, 13 sahife.
 MARTTI RÄSÄNEN, *Der Wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte* (=Volga Bulgar'larının kelime tarihi yönünden batıya tesirleri) [FUF. 29 (1946), sahife 190-201].

c) Hazer'ce-Birçok Müslüman müelliflerce Bolgar'canın aynı olarak zikredilmiştir. Hazer'cenin pek noksan ve cüzî olan bakiyeleri de vuzuhla bu dil ile tevafuku hakikaten göstermektedir. Böylece Sarkel (Şarkel = ὄσπρον ὄσπίτιον) adlı Hazer kalesinin adında geçen *şarı, Türkçedeki gibi "sarı" anlamına olmayıp "beyaz" anlamındadır (Çuvaşça şurâ, XIV üncü yüzyıldan sonra $a > u$ değişmesi ile olduğu gibi); müşterek Ön-Asya kelimesi kel (Karşılaştır: Arapça qal'a veb.) dahi aynı vechile Çuvaşçada da (kil "bina, yapı") görülmektedir.

Musa dinine giren ilk Hazer kırahnın adı dahi bulan idi. Çuvaşçada pâlan, "geyik, karaca veb. . ." demektir. X uncu yüzyıldan önce Bolgar'canın Türkçedeki z yerine r 'ye geçmiş bulunan bir dil olduğu önsezisi ile işe girişilince, bu dil benzerliğine karşı birçok taraflardan şüpheler

gösterilmiştir. Zira Hazer'lerin adı bile (Hazar) Hazer'cede z harfinin bulunduğu delâlet etmektedir. Bizim biraz önce gördüğümüz gibi (b-maddesinde sahife Eski Bulgar'ca z'li bir dil idi ve Müslüman müelliflerin her iki kavmin dilce sıkı bir hısımlığı bulunduğu hakkında verdikleri malûmattan şüphe etmek için hiç bir sebep bulamamış idik mamış idik. Hazer'cenin devamı olarak Kıpçak-Koman diyeleğini görüyorum ki bu da her halde Mogol'lar fırtınası ile doğudan oldukça kuvvetli dil tesirlerine uğramış demektir. Bütün Hazer meselesi ve buna ait bibliyografya şu eserde verilmiştir :

ANANJASZ ZAJACKOWSKI, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim (=Aus den Studien über die chazarische Frage=Hazer meselesi üzerine etütlerden)*, [Krakau 1947, 99 sahife; Tenkidi ve tanıtması: O. PRİTSAK, İslâm 29 (1929), sahife 96-103; bunda ZAJACKOWSKI'nin tevîl denemeleri için dil tarihi bakımından hiç de tutunamayan başka teklifler de vardır, karşılaştır: asıl eser sahife 127].

1016 yılından sonra tarih sahnesinden kaybolmuş bulunan Hazer'ler hakkında başkaca malzemeyi ve bunlarla bağlı meseleleri şu eserlerde de buluyoruz :

A. A. VASİLİEV, *The Khazars, A. Bibliography (=Hazer'ler; A. Bibliyografya)* [Bulletin of the New-York Public Library, Eylül 1938, sahife 695-710].

D. M. DUNLOP, *Aspects of the Khazar Problem (=Hazer meselesinin münakaşaları)* [Transaction of Glaskow University Oriental Society 12 (1951), sahife 33-44].

Burada Ükrayna dilinde yazılmış toplu bir eseri de zikretmek isterim :

A. KRİM'SKIY, *Prolegomena do istorii hazariv, zvidki voni vziakısyı i yaka ih mova (=Prolegomena zu der Geschichte der Chasaren, woher sie kamen und welche Sprache sie sprachen =Hazer'lerin tarihine mukaddime: nereden geldikleri ve hangi dili konuştukları)* [Movoznavstvo, Kiyef 1941].

d) Peçenek'çe- Birkaç şahıs ve kabile adından bilinmektedir. Kaşgarlı'nın verdiği malûmattan, Peçenek'çenin dahi XI inci yüzyılın ortalarında, Bolgarca gibi; δ den z ye geçişi tamamlamış olduğunu kabul ediyoruz. Acaba z nin bu zamandan sonramı r ye çevrilmiş olduğu noktası henüz vuzuhsuzdur. Bunu Bolgar'canın misaline göre imkân dahilinde sayıyorum ve hattâ muhakkak görüyorum :

Bibliyografya :

J. NÉMETH, *Zur Kenntnis der Petschenegen (=Peçenek'lere dair bilgiler)* [KCsA. 1 (1921-25), sahife 219-225; Karşılaştır: AKDES NİMET KURAT, *Histoire des Petschenegues (=Peçenek'lerin tarihi)*, Paris 1947].

J. NÉMETH, *Die Petschegischen Stammesnamen* (=Peçenek kabile adları) [UJ 10 (1930), sahife 27-34].

D. A. RASOVSKIY, *Peçengi, Torkii Berendey na Rusi i v Ugrii* (=Peçenek'ler, Türk'ler ve Berendei'ler; Rusya'da ve Ugri'de) [Semin. Kondak. 6 (1933), sahife 16-17, 61-63].

“Nagy-Sent Miklos altın hazinesi”ndeki serlevhalar dahi buraya aittir; karşılaştır :

J. NÉMETH, *Die Inschriften der Schatzes von Nagy-Szent-Miklós* (=Nagy Sent-Miklós hazinesindeki Yazıtlar). Budapest 1932, 8°, 85 sahife].

Karadeniz çevresindeki Eski Türk dili hakkında malzeme için de şu eseri zikrederim :

S. S. MALOV, *Tyurkizmi v yazıke “Slova o polku İgorove”* (=İslav İgor destanında Türkçe Kelimeler) [IAN 5 (1946), sahife 129-140]. Karşılaştır:

P. MELIANSKIY, *Turetskie elementi v yazıkê “Slova o polku İgorovë”* (=İslav İgor destanındaki Türkçe unsurlar ve kelimeler) (İzv. Otd. russk. yaz. AN 1902 cilt 2 ve bunun üzerine H. V. KORŞ ile MELIORANSKIY arasında geçen karşılıklı münakaşalar, aynı eser cilt 2 (1903), ve cilt 3 (1905), cilt 4 (1906)].

Orta Türkçe dil anıtları arasında tarih ve dil bakımından bir sürü diyelek bir alt bölüm halinde toplanmıştır ki bunlara JEAN DENY [JA 11, 18 (1921), sahife 134] Kıpçak'ça-Koman'ca adını teklif etmektedir. Bu alt bölümün bugün daha yaşayan biricik diyeleği, Batı Karayim'cesidir (Bk: asıl eser sahife 102). Bununla beraber Karadeniz ve Aral bozkırları alanının -yani eski Hazer devleti topraklarının - hemen bütün diyelekleri birçok özellikler gösterir ki Kıpçak'ça-Koman'ca dilleri için tipiktir.

Bu gurupa katılacak diyelekler şunlardır :

- a)—XI inci ile XV inci yüzyıllar arasındaki Arapça yazılmış kaynaklarda “Kıpçak'ça” diye gösterilen ağızlar.
- b)—XIII üncü yüzyıl sonu ile XIV üncü yüzyıl başına ait olan CODEX CUMANICUS dili ve nihayet
- c)—Eski zamanın Polonya-Lehistan- kırıllığı alanındaki Ermeni'lerin dili. Bunların Ermeni yazısı ile yazılmış yazmaları, bilhassa XVI ncı ve XVII inci yüzyıllardan kalmış olarak vardır. Bu sonuncu dil hakkında Bk: asıl eser sahife 104 ve T. KOWALSKI, *Karaimische Texte* (=Karayim metinleri), Krakau 1929, sahife LXVI-LXXI.

Kıpçak'ların dili (Bunlar hakkında karşılaştır : İslâm Ansiklo-öedisi cilt II, sahife 1099 Kıpçak maddesi), *Divanü Lugat-it-Türk'te* (Bk: asıl eser sahife 81) birçok yerlerde zikredilmiştir. Daha ince bir araştırma, Kaşgarlı Mahmut'un bu dil hakkında tam mânasıyle

malûmatı olmadığını, pek çok kereler bazı şeylerde ona Hakanı Türkçesinden daha yakın bulunan Oğuzca ile karıştırdığını gösterir. Bununla beraber Kaşgarlı'nın bildirdiklerinde bir sürü iyi malzeme de vardır. Ama Oğuzca için olduğu gibi Kıpçakça hakkında verdiği bilgiler dahi genel surette bile henüz tahkik ve tetkik edilmemiştir.

Kıpçakça hakkında iyi malzemeyi, kısmen yapılan Türkmence -yani Oğuzca- şekillerin karşılaştırılması ile, XIII üncü ve XV inci yüzyılların Arapça yazılmış sözlüklerinde buluyoruz :

- M. TH. HOUTSMA, *Ein türkische-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erläutert* (=Türkçe-Arapça bir Sözlük, Leiden yazmasına göre yayınlanmış ve izah edilmiş), Leiden 1894. 114+57 sahife [Yazma 1245 tarihlidir].
- L. BOUVAT, *Une Grammaire turque du huitième siècle de l'Hégire "La Pénétration dans la langue des Turcs" d'Abou Hayyân al Gharnatî* (=Ebu Hayyan el-Granatî'nin "Türk'lerin diline nüfuz" adındaki hicretin VIII inci yüzyılından kalmış bir Türk Grameri) [Actes du XIVe Congrès Intern. des Orient. Paris 1907, sahife 44-78; Karşılaştır: VELET İZBUDAK, *El-İdrâk haşiyesi*, İstanbul (TDK), 1936, Büyük 8°, 55 sahife. — *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*, Mısırda Kahire'de 1313 tarihinde yazılmıştır.]
- A. ZAJACZKOWSKI, *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (époque de l'état mamlouk)* (= -Kölemenler devleti devrinde- Türk ve Kıpçak dillerinin Arapça bir Sözlüğü), Varşova 1938, 8°, XXI+56+16 sahife — *Bulğat al -muştâq fi lûgat at-Turk vel-Qıpcâk* adında EBÛ MUHAMMED'in XV inci yüzyılın birinci yarısında yazılmış eseridir].
- T. HALASI KUN, *La langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'İstanbul* (=İstanbul'daki bir Arapça yazmaya göre Kıpçak dili), Budapest 1942.
- BESİM ATALAY, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye*, İstanbul (TDK), 1945, 296 sahife ve tıpkıbasım.

Bazı malzemeyi -özel adlar ve deyimler- çağdaş tarih kaynaklarında dahi buluyoruz (hele Kölemenler devleti devrinin Arapça yazılmış eserlerinde). Bunlar henüz toplanıp değerlendirilmemişlerdir.

Menşeleri sert münakaşalara konu olan Koman'lar hakkında toplu ve umumi malzeme şu eserlerde bulunmaktadır :

- W. BANG ve J. MARKWART, *Osttürkische Dialektstudien* (=Doğu Türkçesi diyelek etütleri) [Abh. d. Kgl. Ges. Wiss., Yeni seri 13 (1914), Göttingen, No. 1].
- P. PELLIOU, *A propos des Comans* (=Koman'lara dair) [JA 1920, sahife 125-185; yukarıda geçen MARKWART'ın eserindeki fikirlerine karşıdır].
- D. A. RASOVSKIY, *Les Comans. L'Origine des Comans* (=Koman'lar-Koman'ların menşei) [Ash Rusça, Fransızca özeti ile; Semin. Kondakov. 7-10 (1935-1938), Prag].

Koman dili üzerine küçük bir kelime listesi, önce Rusça bir kaynaktan (Bk: W. BANG, *Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste*=Moskova'daki Polowçi'lerin kelime listesi üzerine, BAB 1911, sahife 91-103),

daha sonra *Codex Cumanicus*'un zengin malzemesinde verilmiştir. Bu eser İtalyan ve Alman misyonierleri tarafından XIII üncü yüzyıl sonu ile XIV üncü yüzyıl başlangıcında meydana getirilmiştir; sözlükler, gramer bilgileri, dinî metinler ve bilmeceleciler mecmuasıdır; K. GRÖNBECH tarafından sağlanan tıpkıbasım yayını ve bunun sözlüğü ile en ince yerlerine kadar işlenebilir. Halbuki GÉZA KUUN'un eski yayını üzerinde bunu yapmak imkânı yok idi.

GÉZA KUUN, *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum* (=Venedik'te San Markus kilisesi kitaphındaki *Codex Cumanicus*), Budapest 1880

K. GRÖNBECH, *Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung* (=Codex Cumanicus Marc. Lat. DXLIX, bir giriş kısmı ile tıpkıbasım olarak yayımlanmış), Kopenhagen 1936, 12 varak ve 164 sahife.

K. GRÖNBECH, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Comanicus* (=Koman'ca Sözlük, *Codex Comanicus*'un Türkçe kelime endeksi), Kopenhagen 1942, büyük 8°, 315 sahife.

Daha başka bibliyografya bilgisi K. GRÖNBECH'in eserinde bulunur; bundan başka ayrıca şu eseri zikredebiliriz :

G. GYÖRFFY, *Autor du Codex Cumanicus* (=Codex Cumanicus'un müellifi) [*Analecta Orientalia* Budapest 1942-47, sahife 110-137].

RADLOFF'un, BANG'ın ve KUUN'un bu metin yayınından neler çıkarmış bulduklarını görmek ve karşılaştırmak da ayrıca ilgilenmeğe değer (Bk: bilhassa BANG'ın "*A solis orttus cardine*" ilâhisinin Komanca metni hakkındaki etüdü, *Thomsen - Festschrift*, Leipzig 1912, sahife 39-43 ve *BAB* 1910 ve *BAB* 1911 deki birkaç yazısı).

C. BROCKELMANN ile Türkoloji edebiyatında "Orta Türkçe" deyimini çok geniş şekilde kullanılmağa başlanmıştır. Kabaca ele alınırsa, bu deyim XI inciden XIV üncü yüzyıla kadar olan ve iyice Müslümanlığın tesiri altında bulunan Türk dillerini ve diyeleklerini gösterir. Bu kademeler dillerinin Batı gurupu, biraz yukarıda adı geçen bazı diyelekleri bir araya toplar (Oğuzca, Bolgarca, Peçenekçe ve Kıpçakça-Komanca). Doğu gurupu ise aynı zamanda (orta) Uygurca ağızlarına pek yakın bulunan Batı ve Doğu Türkistan diyeleklerini-yani her şeyden önce Kaşgar sarayı dili olan Hakanî dilini-bir araya getirir.

Bu dillerin Doğu gurupu hakkında 1073 yılında tamamlanmış bulunan Arap dili ile bir sözlük vardır ki bunda, müellifi olan KAŞGAR'LI MAHMUT, yalnız Hakanî Türkçesi kelime hazinesini değil, bir sürü gramer bilgileri ile ve edebiyattan ve atasözlerinden alınmış örnekler ile karışık tarih ve etnografya notları dahi vermektedir. Bolgarca, Kıpçakça,

Oğuzca ve öteki dil şekilleri fırsat düştükçe zikredilmekte ve başkalarından yapılan tahkiklere de istinat edilmektedir. KAŞGAR'LI MAHMUT'un "*Divanü Lûgat-it-Türk*" adındaki bu eserinin Türkiye'de Hicrî 1333 (1917) de sağlanan ilk basılmış nüshasından sonra, C. BROCKELMANN bize bir sıra değerli etütler ile bu eseri açıklamıştır :

- C. BROCKELMANN, *Mahmud al-Kaşgari über die Sprachen und Staemme der Türken im 11. Jh.* (=XI. yüzyıldaki Türk dilleri ve kabileleri üzerine Kaşgar'lı Mahmut) [KCsA I, 1 (1921), sahife 26-40].
- C. BROCKELMANN, *Mahmud al-Kaşgari's Darstellung des türkischen Verbalbaus* (=Kaşgar'lı Mahmut'un Türk fiil yapısını tasviri) [KSz. 18 (1918-19), sahife 29-49].
- C. BROCKELMANN, *Allturkestanische Volksweisheit* (=Türkistan halk sözleri) [As. Maj., Hirth-Festschrift, 1923, sahife 1-22].
- C. BROCKELMANN, *Allturkestanische Volkspoesie I-II* (=Eski Türkistan halk şiirleri I-II) [As. Maj. 1 (1924), sahife 24-44].
- C. BROCKELMANN, *Mitteltürkische Wortschatz, nach Mahmud al-Kaşgharis Divân Lugât at-Turk* (=Kaşgar'lı Mahmut'un Divanü Lûgat-it Türk'üne göre Orta Türkçe Kelime hazinesi), Leipzig 1928, VI+252 sahife.
- C. BROCKELMANN, *Naturlaute im Mitteltürkischen* (=Orta Türkçe'deki tabii sesler) [UJ 8 (1928), sahife 257-265].

Bugün bunlardan başka bütün eserin Türkiye Türkçesine yapılmış bir çevirmesi üç cilt halinde elimizde bulunduğu gibi tevsik yerlerini gösteren bir endeksi de meydana getirmiştir :

BESİM ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi I-III*. Ankara (TDK), 1940-41.

BESİM ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk tıpkıbasımı-faksimile-*, Ankara 1941.

BESİM ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk dizini-endeks*, Ankara 1943.

Kutadgu Bilig (=saadet getiren bilgi) dahi hemen hemen aynı zamanlardan kalmadır. Bunun fonetiği RADLOFF yayınında korkunç bir şekilde tahrif edilmiş idi. Bu büyük didaktik şiir hakkında bütün yeni etütler, şimdiye kadar bilinen üç yazma nüshanın (biri Uygur yazısı ile, ikisi Arap yazısı ile) Türk Dil Kurumu'nun sağladığı tıpkıbasım -faksimile- yayınlarına ve bunları metin Çevriyazılarına dayanacaktır. Bunların giriş kısımlarında lüzumlu bibliyografya bilgileri de verilmektedir :

Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım I-III. İstanbul (TDK), 1942-43.

RABGUZİ'nin *Kıtasü Enbiya'sı* da çok daha sonraki zamanlardan (1310) kalmıştır. Fakat esas itibariyle Hakanî Türkçesinin fonetik durumuna ve *Kutadgu Bilig* diline (meselâ: daha sonraki -j- yerine δ ile-) yakın bulunmaktadır :

J. SCHINKEWTSCH, *Rabguzis Syntax* (=Rabguzi Sentaksı) [MSOSW 29 (1926) sahife 130-172; MSOSW 30 (1927), sahife 1-57; Türkçe çevirmesi SABİT S. PAYLI tarafın-

dan yapılmış ve 1948 de TDK tarafından “*Dr. Phil. Jakob Schinkewitz'in Rabguzi Sentaksı*” adı ile yayımlanmıştır].

S. MALOV, *Musul'manskie skazaniya o prorokah po Rabguzi* (=Rabguzi'ye göre Müslüman efsaneleri) [ZKV 5 (1930), sahife 507-525].

K. GRÖNBECH, *Monumenta Linguarum Asiae Maioris. IV. Rabghuzi — Narrationes de prophetis. Cod. Mus. Brit. Add. 7851. Reproduced in Facsimile with an Introduction* (=Büyük Asya Dil Anıtları serisi- IV. Rabguzi-Peygamberler hikâyeleri-British Museum'daki 7851 No.lu yazmaya göre yapılmış Tıpkıbasım, bir giriş kısmı ile), Kopenhagen 1948 [Tenkidi ve tanıtması: A. ZAJACZKOWSKI, RO 15 (Krakau 1949), sahife 439-445].

İbnü Mühenna Lûgati dahi, hemen hemen RABGUZİ'nin eserile aynı zamana aittir; bunun için karşılaştır : APTULLAH BATTAL, *İbnü Mühenna Lûgati*, İstanbul (TDK), 1934, büyük 8°, 106+3 sahife.

Bundan başka şu eser de burada zikredilmelidir :

NECİB ASIM (yayımlıyan), *Hibat al Hakâ'ik*, İstanbul hicrî 1333 = milâdî 1918, 112+55 sahife

Timur oğulları devrinde bu dil kademesi edebî dil olarak artık sönmüş bulunuyordu. Bunun yerine ondan çıkmış olup, ses bakımından birçok teferrüatta öteki diyelekle karşılaşılan Çağatayca geçmiştir.

Çağatayca, aslında Çağatay (=Timur'un torunu) devletinin edebî dili iken Oğuz'lardan başka bütün Müslüman Türk'lerin edebî dili olarak geniş bir şekilde yayılmış ve büyük bir önem kazanmıştır. Ancak XIX uncu yüzyıl sonunda Volga alanında edebî dil olarak Tatarca tarafından (Bk: asıl eser sahife 105) yerinden atılmıştır. Türkistan'da ise hemen 30 yıl öncelerine kadar kullanılmakta olan Sart edebî dili (Bk: asıl eser sahife 114), Çağatayca'nın bir şeklinden başka bir şey değil idi; yalnız yazarların kültür seviyelerine göre az veya çok modern Özbekçe'nin tesirleri altında idi.

Bu zengin edebî Türk dilinin dil bakımından araştırılması, birkaç iyi giden başlangıçtan sonra tamamıyla ihmal edilmiş olup ancak en son zamanlarda tekrar biraz ele alınmış bulunmaktadır :

a) H. VÁMBÉRY, *Çagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch* (=Çağatayca dil etütleri -Gramer özetini ve yazı örneklerini ve sözlüğü havi olarak). Leipzig 1867, 4°, VIII+360 sahife.

DENISON ROSS, *The Mabâni l-lughat being a grammar of the Turki language in Persian, by Mirza Mehdi-khan* (=Mirza Mehdi Han'ın Farsça yazılmış bir Türk dili grameri Mabâni l-lugat), Kalkuta (Bibl. Indica) 1910, XXIV+142 sahife.

K. K. JUDAHIN, *Materialı po voprosu o zvukovom sostave çagatayskogo yazıka* (=Çağatay dilinde ses sistemi üzerine malzeme) [Kul'tura i pis' mennost' vostoka 4 (1929), Baku].

- J. ECKMANN, *Mirza Mehdi's Darstellung der tschagataischen Sprache* (=Mirza Mehdi'nin Çağatay dilini tasviri) [Analecta Orientalia memoriae Alekandri Csoma de Körös dicata, 1 (1942), sahife 156-222].
- A. K. BOROVKOV, *Tsenrıy istoçnik dla istorii uzbekskogo yazıka* (=Özbek dilinin tarihi için kıymetli kaynaklar) [İAN otd. lit. i yaz. 8 (1949), sahife 67-76].
- C. BROCKELMANN, *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasi-ens I*. 1951, 8°, 64 sahife.
- N. POPPE, *Eine viersprachige Zamachşari-Handschrift* (=Dört dilli bir Zemahşeri yazması) [ZDMG 101 (1951), sahife 301-332]
- b) A. VAMBERY, *Abuşka, Csagataj-török szógyüjtemény* (=Recueil de mots turcs-djagatai (=Abuşka, Çağatay Türkçesi sözlüğü), Budapest 1862.
- V. de VELYAMINOF-ZERNOF, *Dictionnaire djaghatai turc* (=Çağatay Türkçesi Sözlüğü), St. Petersburg 1869, 27+422 sahife.
- PAVET DE COURTEILLE, *Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement á faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi, et de Mir-Ali-Chir-Nevai* (=Babür, Ebul-Gazi ve Mir Ali Şir Nevai'nin eserlerini okumayı kolaylaştırmak üzere yapılan seçmelerden meydana getirilmiş Doğu Türkçe Sözlüğü), Paris 1870 [Tenkidi ve tanıtması: VAMBERY, ZDMG 24 (1870), sahife 243-245].
- İ. KUNOS, *Cagataj-Osmanisches Wörterbuch* (=Çağatayca-Osmanlıca Sözlük), Budapest 1902 [Buhara'lı Süleyman Efendi'nin Lûgati Çağatay ve Türkî Osmanî adı ile hicri 1298 (milâdi 1881) de İstanbul'da çıkmış olan eserinin işlenmesidir].
- HASAN EREN, *Çağatay Lûgatleri hakkında notlar* [DTCFD 8 (1950), sahife 145-163].
 Çağatay edebiyatı hakkında Bk: EI IV sahife 986-988. Bunda yayınlanmış olan metinler hakkında malûmat da vardır. Yeni metin yayınlarından burada şunları zikredebiliriz :
- ANNETTE S. BEVERIDGE, *The Bâbar-Nâma, being the autobiography of the emperor Bâbar, the founder of the Moghul dynasty in India, Written in Chaghatay Turkish. Now reproduced facsimile... and edited with a preface and indexes*, (=Babür-name, Hindistan'da Mogol sülâlesinin kurucusu Babür'ün otobiyografisi, Çağatay Türkçesi ile yazılmış; yeniden yapılmış bir tıpkıbasım, bir önsöz ve endeksler ile yayımlanmış) Leiden 1905, 8°, XX+107+382 sahife.
- ANNETTE S. BEVERIDGE, *The Bâbur-nâme in English* (=Babür-name, ingilizce olarak), London 1922, 2 cilt, 8..
- A. NAVOIJ, (*Ali-Şir-Navâi*), *Muhakamat-ul lugatajn* (=Muhâkemet-ül-Lûgateyn) Taşkent 1940.
- A. NAVOIJ, *Ruboij va tujuqlar* (=Rübâi'ler ve tuyuk'lar), Taşkent, 1944.
 (Sonu T. Dili Araştırmaları
 Yıllığı-Belleten 1958 de)

Not :

Bu eser hakkında Prof. Dr. H. W. Duda'nın "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" dergisi c. 52, heft 2-3, sa: 326-345 de bir tenkidi çıkmıştır. Bu çevirmenin sonunda bu yazıya temas edilecektir.